

Narodna in univerzitetna knjižnica
v Ljubljani

115377

Posebni odtis

AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA

RAZPRAVE

DISSERTATIONES

II

LJUBLJANA

1953

In memoriam
François Olivier-Martin
1879—1952

ZAKONIK MESTA EŠNUNNE
IN
LIPIT-IŠTARJEV ZAKONIK
NEKAJ PRAVNIH PRIPOMB

Dr. Viktor Korošec

SPREJETO NA SEJI I. RAZREDA
DNE 22. JANUARJA 1953

115377

6 12210 / 1953

KRATICE

ak. = akadijsko (= babilonsko-asirsko)

AO = Der Alte Orient. Gemeinverständliche Darstellungen, herausgegeben von der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft, Leipzig

Arch. Or. = Archiv Orientální, Praha

ARM = Archives Royales de Mari, Paris

Böhl = F. M. Th. de Liagre Böhl, Het Akkadische wetboek van Bilalama, koning van Esjnunna (v Jaarbericht N° 11 van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux, 1949–1950, str. 95–105), Leiden

Cruveilhier, Introduction = Pierre Cruveilhier, Introduction au Code d'Hammourabi, Paris 1937

Cruveilhier, Commentaire = P. Cruveilhier, Commentaire du Code d'Hammourabi, Paris 1938

CT = Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the British Museum, London

Cuq, Études = Édouard Cuq, Études sur le droit babylonien, les lois assyriennes et les lois hittites, Paris 1929

David = Martin David, Een nieuw ontdekte Babylonische wet uit de tijd vóór Hammurabi, Leiden 1949

Delitsch, HWB = Friedrich Delitsch, Assyrisches Handwörterbuch, Leipzig 1896

Driver-Miles = The Assyrian Laws, edited with translation and commentary by G. R. Driver and John C. Miles, Oxford 1935

Driver-Miles, The Babylonian Laws = The Babylonian Laws, edited with translation and commentary by G. R. Driver and John C. Miles, Oxford 1952

EZ = zakonik mesta Ešnunne

Goetze = The Laws of Ešnunna, discovered at Tell Harmal, by Albrecht Goetze v Sumer, Baghdad-Iraq, vol. IV, N° 2) Sept. 1948

Goetze, ANET = Pritchard, James, B., Ancient Near Eastern Texts, Princeton, 1950 (v njem je A. Goetze med drugim objavil svoj drugi prevod ešnunskega zakonika)

Goetze, Kulturgeschichte = Kulturgeschichte des Alten Orients (v Handbuch der Altertumswissenschaft III, 1, 3): A. Goetze, Kleinasien, München 1935

het. = hetitsko

HG = Hammurabis Gesetz von J. Kohler-P. Koschaker-A. Peiser-A. Ungnad (Übersetzte Urkunden...): III (1909), IV (1910), V (1911), VI (1923), Leipzig (arabska številka je številka listine)

Hrozň = Bedřich Hrozňý, Histoire de l'Asie Antérieure, de l'Inde et de la Crète depuis les origines jusqu'au début du second millénaire, Paris 1947

JAOS = Journal of the American Oriental Society, New Haven

JRAS = Journal of the Royal Asiatic Society, London

KAJ = E. Ebeling, Keilschrifttexte aus Assur juristischen Inhalts, Leipzig 1927

KAV = O. Schroeder, Keilschrifttexte aus Assur verschiedenen Inhalts, I, Leipzig 1920

Korošec, Staatsverträge = V. Korošec, Hethitische Staatsverträge, Ein Beitrag zu ihrer juristischen Wertung (= Leipz. rechtswiss. Studien, H. 60), Leipzig 1931

Koschaker, Eheschließung und Kauf = Paul Koschaker, Eheschließung und Kauf nach alten Rechten, mit besonderer Berücksichtigung der älteren Keilschriftrechte (v Symbolae Hrozňý, IV, 1950, str. 210–296)

Koschaker, Hammurapistudien = P. Koschaker, Rechtsvergleichende Studien zur Gesetzgebung Hammurapis, Königs von Babylon, Leipzig 1917

Klíma, New Discoveries = Jos. Klíma, New Discoveries of Legal Documents from pre-Hammurapien Times (v Les Actes des Journées Scientifiques d'Orientalisme 1949 = Arch. Or. 19, 1–2, str. 37–59)

- Klíma, La posizione degli schiavi = J. Klíma, La posizione degli schiavi secondo le nuove leggi pre-ammurapiche (v Studi in onore di V. Arangio-Ruiz, vol. IV, str. 225 do 240), Napoli 1952
- Knudtzon, EA = Die El-Amarna-Tafeln ... herausgegeben von J. Knudtzon ... (= VAB, II), Leipzig 1907–1915 (prva številka za kratko pomeni listino, druga pa vrstico v listini)
- Landsberger, Die Serie *ana ittišu* = Benno Landsberger, Die Serie *ana ittišu*, Roma 1937
- Lautner, (Altbabylonische) Personemiete = Julius G. Lautner, Altbabylonische Personemiete und Erntearbeiterverträge (= Studia et Documenta ad iura Orientis Antiqui pertinentia, vol. I), Leiden 1936
- LSS = Leipziger semitistische Studien, Leipzig
- LZ = Lipit-Ishtarjev zakonik
- MAOG = Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft, Leipzig
- MV(Ae)G = Mitteilungen der Vorderasiatisch(-Ägyptischen) Gesellschaft, Leipzig
- Meißner, Babylonien und Assyrien = Bruno Meißner, Babylonien und Assyrien, Heidelberg, I, 1920; II, 1925
- Meißner, Lexikographie = Br. Meißner, Studien zur assyrischen Lexikographie (= MAOG I, 2; III, 3; XI, 1–2; XIII, 2): I (1925), II (1929), III (1937), IV (1940), Leipzig
- Meißner, Warenpreise = Br. Meißner, Warenpreise in Babylonien (= Abh. d. Preuss. Akad. d. Wiss., Jg. 1936, Phil.-hist. Klasse, Nr. 1) Berlin 1936
- Miles-Gurney = Sir John Miles-O. R. Gurney, The Laws of Eshnunna (= Symbolae Hrozny, II, 1949, str. 174–188)
- Pohl = Alfred Pohl, Neue Ausgrabungen in Iraq (Die Gesetze von Ešnunna, Tab. X–XX), poročilo v Orientalia, 1949, str. 124–150
- van Praag = Dr. A. van Praag, Droit matrimonial assyro-babylonien, Amsterdam 1945
- RA = Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale, Paris
- RLA = Reallexikon der Assyriologie, I, II, Berlin 1932, 1938
- San Nicolò = Marian San Nicolò, Rechtsgeschichtliches zum Gesetz des Bilalama von Ešnunna, Orientalia, 1949, str. 258–262
- San Nicolò, Beiträge = M. San Nicolò, Beiträge zur Rechtsgeschichte im Bereiche der keilschriftlichen Rechtsquellen, Oslo 1951
- San Nicolò, Orientalia, 1950 = Das Gesetzbuch Lipit-Ishtar von Isin, II: M. San Nicolò, Rechtsgeschichtliches zum Gesetzbuch, Orientalia, 1950, str. 111–118
- San Nicolò, Rassegna = M. San Nicolò, Rassegna di diritto cuneiforme, I (= Studia et Documenta Historiae et Iuris, XVI, Romae 1950, str. 420–458)
- San Nicolò-Ungnad, NRVU = Neubabylonische Rechts- und Verwaltungsurkunden, übersetzt und erläutert von M. San Nicolò-A. Ungnad, I. B., Leipzig 1935
- Schorr = Urkunden des altbabylonischen Zivil- und Prozeßrechts (= VAB, V), bearbeitet von Moses Schorr, Leipzig 1915
- Schwenzner = Walter Schwenzner, Studien über Wirtschaftsbetrieb, Preise, Darlehen und Agrarverhältnisse (= MVG 19, 3), Leipzig 1915
- v. Soden = Wolfram von Soden, Kleine Beiträge zum Verständnis der Gesetze Hammurabis und Bilalamas (= Symbolae Hrozny, II, 1949, str. 359–373)
- v. Soden, Akkadische Grammatik = Wolfram von Soden, Grundriß der akkadischen Grammatik (= Analecta Orientalia, 33), Roma 1952
- Steele = Francis Rue Steele, The Code of Lipit-Ishtar, American Journal of Archaeology, vol. 52, nr. 3, July–Sept. 1948, str. 425–450
- sum. = sumersko
- Symbolae Hrozny, I–V = Symbolae ad studia Orientis pertinentes Frederico Hrozny dedicatee (= Archiv Orientální, XVII–XVIII), I–V, Praha 1949–1950
- Symbolae Koschaker = Symbolae ad iura Orientis antiqui pertinentes Paulo Koschaker dedicatee, Leiden 1939
- SZ = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, romanistische Abteilung, Weimar
- TCL, I = Thureau-Dangin, Lettres et contrats de l'époque de la première dynastie babylonienne, Paris 1910
- UM (BS) = University of Pennsylvania. The Museum. Publications of the Babylonian Section. Philadelphia 1911 s.
- Ungnad, Akkadische Grammatik = Arthur Ungnad, Grammatik des Akkadischen, 3. Aufl., München 1949
- VAB = Vorderasiatische Bibliothek, Leipzig
- VS = Vorderasiatische Schriftdenkmäler der kgl. (staatlichen) Museen zu Berlin, Leipzig
- ZZR = Zbornik znanstvenih razprav, Ljubljana

MERE*

a) prostorninske

qa (= sum. *sil*a) = 0,404 l

seah (= ak. *sûtu*) = 10 *qa* = 4,04 l

maššiktu (= sum. *pi*) = 60 *qa* = 24,24 l

kor (sum. *gur*, ak. *kurru*) = 300 *qa* = 121,2 l (v novobabilonskih tekstih 1 kor = 180 *qa*, v asirskih tekstih 1 kor = 100 *qa*)

b) utežne

zrno (sum. *še*, ak. *še'u*) = $46\frac{3}{4}$ miligrama

sekel (ak. *šiglu*) = 180 zrn = $8,416\frac{3}{4}$ gramov

mina (ak. *manû*) = 60 seklov = 505 gramov

talent (ak. *biltu*) = 60 min = 30,5 kg

PRIPOMBE GLEDE TISKA

Citate v izvirnem besedilu sem kolikor le mogoče skrčil, da bi olajšal tisk razprave. Po mednarodni transkripciji pišem sumerske besede razprto z navadnimi črkami, akadjske in hetitske pa kurzivno. — Glede transkripcije sledim označbam v F. Thureau-Dangin, *Le Syllabaire Accadien*, Paris 1926.

V prevodu izvirnega besedila označujem z okroglim oklepajem () svoje dostavke, ki so potrebni, da je prevod razumljiv. Z oglatim oklepajem [] pa naznačujem domnevno besedilo, ki je v izvirniku poškodovano ali uničeno. Dalje označujem z oglatim oklepajem [] dostavke, dodane po zaključku rokopisa do 18. septembra 1953, ko je razprava šla v tisk.

* Podatke glede mer povzemam po E. Cuq, *Études*, str. 516, W. Schwenzner, str. 10, Br. Meißner, *Babylonien und Assyrien*, I, str. 557, M. Schorr, VAB V, str. 578.

UVOD

Januarja leta 1952 je minilo pol stoletja, odkar je Francoz J é - quier, član De Morganove ekspedicije, izkopal na akropoli v Suzah, v nekdanji elamski in perzijski prestolnici, črno dioritno stelo, na kateri je vklesano besedilo Hammurabijevega zakonika (= HZ). Ko je že septembra istega leta (1902) Vincencij Scheil dovršil svoj klasični prevod zakonika in obenem objavil tudi njegovo izvirno besedilo,¹ je starodavni zakonik zbudil veliko zanimanje po vsem kulturnem svetu.

Za kritično pravnozgodovinsko proučevanje Hammurabijevega zakonika in klinopisnih pravnih spomenikov sploh je bilo odločilnega pomena, da je takratni privatni docent dr. Pavel Koschaker (1879 do 1951) postavil zahtevo in jo hkrati sam izpolnil, da mora pravni zgodovinar proučevati tudi klinopisne pravne vire v izvirnem besedilu in izvirni pisavi.² Po tem načelu je napisal najprej svojo knjigo o »Babilonsko-asirskem poroštvenem pravu« (1911),³ kmalu nato pa obširno primerjalnopravno študijo o Hammurabijevem zakoniku (1917).⁴ V njej je skrbno analiziral terminologijo zakonika in posebej obravnaval hrambeno pogodbo, zasledovanje lastnine (str. 7—110) in zakonsko pravo (str. 111—124). Takoj v uvodu je dokončno ugotovil, da HZ ni bil popolnoma izvirna tvorba, ampak da je bil zgrajen na starejših pravnih temeljih (str. 1).

Pravilnost te ugotovitve so nedavno potrdile nove najdbe. Leta 1948 sta bila namreč objavljena kar dva nova zakonika, ki sta oba znatno starejša od Hammurabijevega. Eden izmed njiju je napisan v sumerskem jeziku kakih 170 let pred HZ; proglasil ga je Lipit-Ištar, vladar

¹ Prim. Cruveilhier, Introduction, str. 1 ss.

² V svoji avtobiografiji (Österreichische Geschichtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen, II, Innsbruck 1951, str. 105—125) pravi (str. 115), da je Winckler-jev prevod Hammurabijevega zakonika vzbudil njegovo zanimanje za klinopisne pravne vire. »Kmalu sem si dejal: če hočeš tu delati, se moraš predvsem naučiti jezika tekstov, v bistvu skrajno elementarna maksima, (preko katere so) prav zato mnogi (šli) (prevedeno iz nemščine).

³ Babylonisch-assyrisches Bürgschaftsrecht, Leipzig-Berlin 1911, prim. str. IX s.

⁴ Rechtsvergleichende Studien zur Gesetzgebung Hammurapis, Königs von Babylon, Leipzig 1917. (Citiram kot Hammurapistudien.)

mestne države v Isinu. Še večje presenečenje pa je vzbudil zakonik države mesta Ešnunne, ki je napisan v akadijskem jeziku in je vsaj 220 let starejši od Hammurabijevega. Njegov avtor je morda bil ešnunski vladar Bilalama, ki je vladal kmalu po koncu zadnje sumerske države, ki jo navadno imenujejo državo tretje dinastije iz Ura. Njen ustanovitelj je bil Ur-Nammu (2028—2011). Za 107 let (2028—1920)⁵ so Sumerci zadnjikrat združili pod svojo oblastjo dobršen del Mezopotamije in so pokazali, kaj so zmogli na političnem, gospodarskem in kulturnem področju. Za to dobo nam bodo marsikaj odkrile številne listine, ki jih je nedavno objavil L. Legrain.⁶ [Posebno presenečenje pa je povzročila vest, da so bili najdeni ostanki zakonika, ki ga je izdal Ur-Nammu v sumerskem jeziku. Ker še nimamo na razpolago celotnega besedila, ne moremo obravnavati nove najdbe v pričujoči razpravi.]^{6a}

⁵ Datiranje po Weidner, *Bemerkungen zur Königsliste aus Chorsābād* (v *Archiv für Orientforschung*, XV, 1945—1951, str. 98 s.); Hrozný, *Histoire de l'Asie Antérieure*, str. 117, jo datira: 2123—2016.

⁶ L. Legrain, *Business Documents of the Third Dynasty of Ur* (Ur Excavations Texts, III) (1803 listine), London 1947, British Museum. O njih bo potrebna posebna študija.

^{6a} Naslednje podatke posnemam po kratkem poročilu, ki ga je v letošnji januarski številki revije *Scientific American* (str. 26—28) objavil dr. Samuel Noah Kramer, profesor za asiriologijo na univerzitetnem muzeju pennsylvanske univerze, ki ima tudi velike zasluge pri najdbi Lipit-Ištarjevega zakonika (prim. spodaj str. 74 s.). Na Kramerjevo poročilo me je prijazno opozoril in mi stavil revijo na razpolago publicist tov. Ivo Pirkovič, ki se mu za njegovo ljubeznivost najlepše zahvaljujem.

Hudo poškodovani ostanki Ur-Nammujevega zakonika so ohranjeni na plošči št. 5191 iz nippurske zbirke v muzeju Starega Vzhoda v Carigradu; zbirka izvira iz izkopavanja pennsylvanske univerze v Nippurju — najbrž iz istih, katerim se imamo zahvaliti za Lipit-Ištarjev zakonik (prim. spodaj str. 74). Da so na plošči sumerski zakoni, je že pred leti opazil takratni muzejski kustos v Carigradu, sedanji profesor za orientalistiko na dunajski univerzi F. R. Kraus. Po njegovem pismenem opozorilu je S. N. Kramer ploščo podrobneje proučeval in dognal, da vsebuje ostanke zakonika, ki ga je izdal Ur-Nammu, prvi vladar tretje dinastije iz Ura. Zakonik je torej za kakih 325 do 350 let starejši od Hammurabijevega.

Besedilo je bilo napisano v štirih stolpcih na sprednji in v štirih na zadnji strani.

Prav tako kakor pozneje Lipit-Ištarjev in Hammurabijev zakonik se tudi Ur-Nammujev začneja z obširnimi mitološkimi in zgodovinskimi uvodom, ki nam predstavi vladarja kot legitimnega zakonodajalca. Ur-Nammu pripoveduje v zgodovinskem delu svojega uvoda, da je v vojni z mestom Lagašem obnovil politično in vojaško moč mesta Ura. Med notranjimi svojimi reformami omenja, da je določil uteži in mere. Kot zakonodajalec se zavzema za socialno šibke. Že Urukagina in Gudea iz Lagaša poročata, da sta s svojimi reformami varovala vdove in sirote (F. Thureau-Dangin, *Sumerische und akkadische Königsinschriften* = VAB, I, str. 52 s., B in C, 12, 23 ss.; str. 72, B, 7, 42 s.), podobno pravi Hammurabi v svojem epilogu (XXIV d., 59 ss.). Ur-Nammu hoče preprečiti, da bi postala »sirota plen bogataša«, »vdova plen mogočnega«; posebej omenja tudi siromašno pre-

V državi tretje dinastije iz Ura je bilo prebivalstvo zelo mešano: poleg Sumercev je tam živelo najbrž mnogo semitskih Akadijcev. Že prva vladarja te dinastije uporabljata naslov »kralj Sumerja in Akada«, ⁷ isti naslov imajo pozneje vladarji držav Isina in Larsa.⁸ Dalje je značilno, da imajo zadnji trije vladarji v Uru akadijska imena. Iz tega smemo sklepati, da so nasproti staremu sumerskemu prebivalstvu stopali semitski Akadijci že po svojem številu čedalje bolj v ospredje.

Splošne politične razmere, ki so nastale v Mezopotamiji po koncu zadnje sumerske države, so bile v marsičem podobne razmeram v Zapadni Evropi po razpadu zapadnorimske države. Kakor je na prejšnjem rimskem ozemlju nastala cela vrsta germanskih držav, ki so še naprej živele pod vplivom stare rimske kulture, je tudi na bivšem sumerskem ozemlju nastalo več novih akadijskih mestnih držav, ki so si v medsebojnem tekmovanju skušale pridobiti kar največ mogoče iz sumerske politične zapuščine. Čeprav so v novih državah zavladali Akadijci, so vendar te države ostale še naprej pod sumerskim kulturnim vplivom. Že dolgo časa so znane zlasti tri izmed njih: Isin, Larsa⁹ in Babilon, ki je pod Hammurabijevim vodstvom naposled združil vso sumersko politično dediščino zopet v eni državi. V začetku Hammurabijeve vlade je bilo še vsaj kakih deset srednjih držav na ozemlju, ki se razprostira od mest Aleppa (Halab) in Karkemiša na zapadu do mesta Ešnunne,¹⁰ blizu reke Diyala, vzhodno od Tigrisa.

bivalstvo, ki ga bogati ogrožajo, zato si on prizadeva, »da mož enega sekla (t. j. tisti, ki ima samo en sekel) srebra« ne postane plen moža ene mine (torej tistega, ki ima 60-krat več imovine).

Med drobci uničenega zakonikovega besedila je S. N. Kramer ugotovil vsebino petih določb. Ena ureja vodni ordal, druga govori o vrnitvi sužnja njegovemu gospodarju; tri nadaljnje podaja izdajatelj v transkripciji in angleškem prevodu. V njih so določene kazni v srebru (10 seklov, 1 mina, dve tretjini mine) za različne telesne poškodbe (noge, kosti in najbrž nosu). Kakor ugotavlja že Kramer, ni v teh določbah nobenega sledu o talionskem načelu, ki ga v precejšnji meri uporablja Hammurabijev zakonik.

Glede novega zakonika prim. sedaj tudi članek Émile Szlechter, *A propos du Code d'Ur-Nammu*, v RA, 47, 1953, str. 1—10.

⁷ Prim. Fr. Thureau-Dangin, o. c., VAB, I, str. 186 ss, 190 ss. — Prim. tudi E. Szlechter, o. c., v RA, 47, 1953, str. 2—5, ki navaja mesta, v katerih se Ur-Nammu imenuje ali »kralj Ura«, ali »kralj Ura, kralj Sumerja in Akada« ali »gospod Uruka, kralj Ura, kralj Sumerja in Akada«.

⁸ Prim. Thureau-Dangin, o. c., str. 204 ss. (Isin), str. 206 ss. (Larsa).

⁹ Prim. Br. Meißner, *Könige Babylonien und Assyrien*, Leipzig 1926, str. 43 s. in F. R. Kraus, *Nippur und Isin nach altbabylonischen Rechtsurkunden* (= *Journal of Cuneiform Studies*, New Haven, vol. III, 1951, str. 1—45).

¹⁰ Današnje ime je Tell Asmar; prim. Hrozný, *Histoire de l'Asie Antérieure*, str. 66; prim. V. I. Avdiev, *Istorija drevnego Vostoka*, Moskva 1948, str. 25 s. Prim. str. 14, op. 11.

V marsikaterem oziru nam odkrivajo povsem novo sliko o takratnih državnopolitičnih razmerah francoske najdbe (1933—1938) v Tell Ħariri ob Srednjem Evfratu, nekdanji državni prestolnici mestu Mari.¹¹

Podobno kakor so Zapadni Goti, Burgundi in Vzhodni Goti skušali v svojih novih državah z novimi zakoniki urediti življenjske odnošaje Germanov in Rimljanov, so nastale, najbrž po vzorcu zakonika v Uru, nove kodifikacije tudi v Ešnunni, Isinu in Babilonu. Medtem ko Zapadni Goti in Burgundi še oskrbijo posebne kodifikacije za Germane in posebne za Rimljane, veljajo v Mezopotamiji za Sumerce in Akadijce enotni predpisi. V Isinu, mestu s starimi sumerskimi tradicijami, je bil sumerski živelj najbrž še tako vpliven, da je bil tam zakonik napisan v sumerskem jeziku. V vzhodnem, obrobem mestu Ešnunni so bili najbrž Akadijci že pol stoletja prej v taki večini, da je bil tam izdan zakonik v akadijskem jeziku. Končno nam HZ priča o trajni nadvladi Akadijcev v Srednji in Južni Mezopotamiji.

V naslednjem bom obravnaval najprej zakonik iz Ešnunne. Po nekaterih splošnih pripombah o najdbi in sistematiki sledi prevod zakonika in nato kratek komentar k posameznim določbam, ki jih skušam vzporejati z določbami drugih klinopisnih pravnih zbirk. Glede Lipit-Ištarjevega zakonika se po uvodu omejujem na kratek prikaz vsebine z nekaterimi primerjalnopravnimi pripombami. Ker doslej razen besedil obeh zakonikov niso dostopni nobeni drugi viri, morejo imeti naše pripombe le začasno vrednost; nove listine, ki jih že napovedujejo, utegnejo marsikako našo domnevo še izpremeniti ali dopolniti.

Vkljub temu mislim, da je prav, da navzoča razprava že sedaj seznani našo javnost z novima pravnima spomenikoma. Hkrati naj bo vsaj skromen slovenski in jugoslovanski prispevek k živahnemu mednarodnemu proučevanju obeh zakonov!

¹¹ Prim. A. Parrot, *Une ville perdue*, Paris 1945; Archives Royales de Mari: I. Georges Dossin, *Correspondance de Šamši-Addu*; II. Charles-F. Jean, *Lettres diverses*; III. J. R. Kupper, *Correspondance de Kibri-Dagan*; IV. G. Dossin, *Correspondance de Šamši-Addu*; vse izšlo v Parizu 1950—1951. — W. v. Soden, *Das altbabylonische Briefarchiv von Mari* (v *Die Welt des Orients*, Wuppertal 1948), str. 192 ss. ugotavlja, da je v Hammurabijevem času bilo po Marijskih tekstih (brez mest Marija in Isina) še vsaj deset večjih neodvisnih držav. Prim. V. I. Avdiev, o. c., str. 24 s. i. dr.

A. ZAKONIK MESTA EŠNUNNE (= EZ)

I. ZGODOVINA NAJDBE IN STANJE BESEDILA

Akadijski zakonik iz Ešnunne, če ga že vnaprej tako imenujemo, je ohranjen¹ v dveh prepisih, napisanih na dveh glinastih ploščicah, ki jih je A. Goetze v svoji *editio princeps* označil kot plošči A in B.² Obe izvirata iz izkopavanj na griču Tell Harmalu, ki je na južni periferiji Bagdada³ in pokriva razvaline mesta, ki se je najbrž imenovalo Šaduppum.⁴ Spadalo je pod oblast države mesta Ešnunne (elamsko Tupliaš), ležečega vzhodno od Tigrisa in reke Diyāla. Ešnunsko državo je uničil Hammurabi in je razdejal njeno prestolnico.

Plošča A⁵ (muzejska številka IM 51059, velikost 10,5 × 20 cm) vsebuje v štirih stolpcih (I—IV) skoraj celotno besedilo; samo na koncu prvih dveh stolpcev in na začetku zadnjih dveh je po nekaj (kakih 5 do 6) vrstic oddrobljenih. Plošča je bila izkopana leta 1945 in je nato prišla v Bagdadski muzej. Ker je popisana z zelo stisnjeno pisavo in je zato težko čitljiva, niso takoj spoznali njene vsebine.

Od plošče B (IM 52614, 12 × 11,5 cm) je ohranjena le polovica. Pisana je mnogo bolj razločno. Zato je kurator Bagdadskega muzeja Sayyid Taha Baqir že takoj, ko je bila leta 1947 izkopana, dognal, da vsebuje pravne določbe, in je o njej poročal v iraški reviji *Sumer*.⁶ Nato je A. Goetze pregledal vse v Tell Harmalu izkopane plošče in je pri tem odkril na plošči A besedilo zakonika.

¹ Podatke o najdbi prevzemam po predgovoru v *editio princeps*: The Laws of Eshnunna, discovered at Tell Harmal, by Albrecht Goetze (American School of Oriental Research at Baghdad and Yale University) v reviji *Sumer* (A Journal of Archaeology in Iraq, vol. IV, No. 2, September 1948, str. 65—91) na str. 65—67 in po A. Pohl, Neue Ausgrabungen in Iraq (Die Gesetze von Ešnunna) v reviji *Orientalia*, N. S. 18, Roma 1949, str. 124—130, tab. X—XX. — Uporabo in prepis separatnih odtisov obeh publikacij mi je ob priliki Delovnega zborovanja orientalistov v Pragi (junija leta 1949) ljubeznivo omogočil dr. Jos. Klíma, za kar se mu ponovno pri srčno zahvaljujem.

² Goetze, str. 65; Pohl, str. 126.

³ Goetze, str. 63.

⁴ Taha Baqir v *Sumer*, 5, 1949, 35 s. op. (meni ni dostopno, citirano po A. Pohl v *Orientalia*, N. S. 18, 1949, str. 382).

⁵ Goetze, str. 63, 64 s.

⁶ Goetze, l. c.; revija sama mi ni dostopna.

Ker je plošča B močno poškodovana, moremo primerjati besedili samo glede tistih določb, ki so ohranjene na obeh ploščah (§§ 12—13; 16—19; 28—30; 32—45; 48; 50—54). Pri tem lahko ugotovimo, da se besedili na splošno ujemata, čeprav se v mnogih podrobnostih razlikujeta.

Že A. Goetze in A. Pohl sta ugotovila, da je v slovniškem oziru in glede pisave (glede mimacije, pisave dvojnih konzonantov) besedilo na plošči B pravilnejše kakor na plošči A.⁷ Tudi vsebinsko ima plošča B vobče boljše besedilo. Tako najdemo samo na njej določbo § 31. Dalje sta v njenem besedilu § 17 in § 18 ločena, medtem ko imamo na plošči A tam eno samo določbo. Le na plošči B se § 50 omejuje samo na muškenovo imovino in dostavlja posebno časovno določilo (B IV, 9 s). Nasprotno pa ima besedilo plošče A v § 28 (A II, 36 s.) dodatno določbo, ki je na plošči B ni. Po vsem tem se zdi, da nam je na plošči B ohranjeno najbrž izpopolnjeno besedilo, tako da je bila plošča B verjetno pozneje napisana kakor plošča A. Iz razlik med obema besediloma sklepamo, da plošči A in B nista kratko malo dvojnika, ampak da sta nastali s časom kot dvoje prepisov zakonika, ki so ga v podrobnostih pogosto dopolnjevali in izpreminjali.⁸

A. Goetze je svojo *editio princeps* objavil leta 1948 v septembrskem zvezku revije *Sumer* hkrati z angleškim prevodom in s fotografskimi posnetki kot »The Laws of Eshnunna, discovered at Tell Harmal.«⁹ Objavljeno besedilo je sestavil iz besedil obeh plošč, pri čemer navaja na ustreznih mestih variante.

Ešnunski zakonik je zbudil veliko pozornost v znanstvenem svetu. A. Pohl je v reviji *Orientalia*⁹ ponatisnil transkripcijo in avtografski klinopisni prepis besedila z nekaterimi dopolnitvami. V isti reviji je M. San Nicolò objavil prvi pravni prikaz celotnega zakonika.¹⁰ Jos. Klíma je o EZ napisal najprej krajšo študijo; nato je na Delovnem zasedanju orientalistov v Pragi predaval o EZ in o Lipit-Ištarjevem zakoniku in je o njih objavil brošuro. V nadaljnjih razpravah obravnava različna vprašanja iz obeh zakonikov.¹¹ Posebno

⁷ Goetze, str. 65 s.; Pohl, str. 126.

⁸ Goetze, str. 66; Pohl, str. 126. — [Iste mnenja sedaj tudi Driver-Miles, *The Babylonian Laws*, str. 7: both (sc. these two tablets) therefore probably are copies taken from one and the same archetype.] — Znatno bolj skeptična sta bila še Miles-Gurney v *Symbolae Hrozný*, II, str. 176.

⁹ Glej op. 1 tega odstavka. [Goetze-jev drugi prevod v J. B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts* 1950, str. 161 ss., sem mogel v knjižnici Collège de France v Parizu julija 1953 samo bežno pregledati; citiram ga kot Goetze, ANET.]

¹⁰ *Rechtsgeschichtliches zum Gesetz des Bilalama von Ešnunna*, *Orientalia*, N. S., 18, 1949, str. 258—262. — Dosegljiv mi ni njegov članek »Nuove fonti preammurapiche di diritto« v *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, 15, 1949, str. 24—33 (citiran v *Rassegna*, str. 426).

¹¹ *Au sujet de nouveaux textes juridiques de l'époque préammurapienne* (*Le recueil juridique d'Ešnunna*) (= *Arch. Or.* 16, str. 326—335).

študijo o EZ je napisal nizozemski pravni orientalist in romanist Martin David.¹² V *Symbolae Hrozný* (II) je objavil tehtne jezikoslovne pripombe k EZ W. v. Soden;¹³ prav tam sta EZ skupno analizirala oksfordska orientalista: jurist Sir John Miles in jezikoslovec O. R. Gurney.¹⁴ Vodilni nizozemski orientalist F. M. Th. de Liagre Böhl¹⁵ je v reviji *Ex Oriente Lux* objavil svoj prevod EZ obenem z dragocenimi jezikovnimi pripombami. Pokojni P. Koschaker je v svoji obširni razpravi, posvečeni Bedřichu Hroznemu,¹⁶ in zlasti v svojih obsežnih opombah obravnaval ženitnopravne določbe EZ in LZ; v posebni razpravi, ki je izšla v *The Journal of Cuneiform Studies*, vol. V, 3, že po njegovi smrti,¹⁷ se bavi z interpretacijo § 59 EZ. Novo izdajo zakonikovega besedila obenem s prevodom, jezikovnim in pravnim komentarjem pripravljata A. Goetze in M. David.¹⁸

Njegov referat z Delovnega zborovanja orientalistov v Pragi (junija 1949) je sedaj objavljen kot »New Discoveries of Legal Documents from pre-Hammurapien Time« v *Les Actes des Journées Scientifiques d'Orientalisme 1949* (= *Arch. Or.* 19, 1951, 1—2, str. 37—59). [Referat mi je prišel v roke 15. julija 1952, tako da ga morem uporabljati samo v korekturnih dodatkih.] — Brošura »Nově objevené prameny nejstarší pravni kultury mezopotamské« je izšla kot ponatis iz revije *Nový Orient* 1949. — Z rodbinskim in dednim pravom se bavi ta razprava: »Die patria potestas in Bilalamas und Lipit-Ištar's Gesetzbuch« (= *Journal of Juristic Papyrology*, Warsaw 1950, str. 275—288) (meni ni dostopno, prim. A. Pohlov o poročilo v *Orientalia*, 20, 1951, str. 254) in »La position successorale de la fille dans la Babylonie ancienne« (v *Symbolae Hrozný*, IV, str. 150—186). — [S položajem sužnjev se bavi razprava: »La posizione degli schiavi secondo le nuove leggi pre-hammurapiche« (v *Studi in onore di V. Arangio-Ruiz*, IV, Napoli 1952, str. št. 225—240)].

¹² Een nieuw ontdekte Babylonische wet uit de tijd vóór Hammurabi, Leiden 1949, 28 str. (pokojnemu očetovskemu prijatelju prof. P. Koschaker - ju dolgujem zahvalo za izvod te razprave).

¹³ Kleine Beiträge zum Verständnis der Gesetze Hammurabis und Bilalamas (= *Symbolae Hrozný*, II, str. 359—373).

¹⁴ The Laws of Eshnunna (= *Symbolae Hrozný*, II, str. 174—188); [prim. tudi Driver-Miles, *The Babylonian Laws*, Oxford 1952, str. 6—11 et passim].

¹⁵ Het Akkadische wetboek van Bilalama, koning van Eshnunna (= *Jaarbericht No. 11 van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux*, 1949—1950, str. 95—105). — Izvod mi je ljubeznivo oskrbel pokojni prof. P. Koschaker.

¹⁶ Eheschließung und Kauf nach alten Rechten, mit besonderer Berücksichtigung der älteren Keilschriftrechte (= *Symbolae Hrozný*, IV, str. 210 do 296), zlasti str. 251, 259, 285, 286.

¹⁷ Zur Interpretation des Art. 59 des Codex Bilalama (v *Journal of Cuneiform Studies*, vol. V, str. 104—122).

¹⁸ Po pismenem sporočilu prof. A. Goetze-ja. — [M. San Nicolò navaja v svojem pregledu »Rassegna di diritto cuneiforme, I« (v *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, 16, 1950, str. 419—458) na str. 441 še troje razprav, ki mi niso bile dosegljive: A. Goetze, *Mesopotamian Laws and the Historian* (= *JAOS*, 69, 1949, str. 115—120) in dve v arabskem jeziku, ki sta jih Baqir in Al-Nahi objavila v reviji *Sumer*, 1948, str. 153—173; 1949, str. 37—48.]

II. SISTEM IN PRAVNI ZNAČAJ ZAKONIKA

Začetek besedila, uvod in prvih enajst določb nam je ohranjenih samo na plošči A. Uvod je v sumerskem jeziku v prvih sedmih vrsticah, ki so pa tako poškodovane, da so ohranjene samo posamezne besede brez jasne medsebojne zveze. Najprej je naveden dan, manjka pa mesec neznanega datuma. Nato sledi vrsta z imenom Bilalama, nato kraljestvo mesta Ešnunne, tri vrstice naprej se imenuje reka Tigris, vmes se omenja prevoz nekega kipa. V zadnji vrstici sledi takrat navadno datiranje po najvažnejšem dogodku določenega leta.

Za uvodom so po ozkem razmaku uvrščene določbe zakonika, ki so vse v akadzijskem jeziku.

Goetze je besedilo razčlenil na 61 določb, od katerih sta zadnji dve (60—61) »poškodovani in nerazumljivi«;¹⁹ v. Soden u se je posrečilo rekonstruirati vsaj še začetek § 60.²⁰ Razmejitev posameznih določb je težavna, ker med njimi ni nobenih ločilnih znakov, kakor jih najdemo v asirski pravni knjigi²¹ in v hetitskem zakoniku.²² Na Hammurabijevi steli sicer tudi niso posamezne določbe med seboj ločene.²³ Toda le-tu je bila V. Scheil u vodnica besedica *šumma* (»vzemimo, da«: »če«), s katero se začenjajo vse določbe razen petih (§§ 36, 38, 39, 40, 187), medtem ko je v nekaterih (n. pr. §§ 2, 3, 8, 15 itd.) ta besedica uporabljena po večkrat. V EZ se 39 določb začenja s *šumma*, štiri druge (§§ 3, 7, 9, 17) jo pa imajo šele v svoji drugi vrstici. Posebna težava je tudi v tem, da se več določb EZ ne začenja z novo vrstico, ampak sredi vrstice besedila, tako da začetek vrstice spada še h koncu prejšnje določbe.²⁴ Splošno sledim Goetzejevemu štetju določb. Samo glede § 18 mislim, da ima prav v. Soden,²⁵ ko trdi, da sta to dve samostojni določbi, in jih zato štejem kot § 18 a in § 18 b; ne soglašam pa z njim, ko hoče združiti v en sam predpis Goetzejeva §§ 47 in 48.²⁶ Bolj verjetno se mi zdi, da sta § 34 in § 35 ena sama določba, vendar tu ostajam pri Goetzejevem štetju.

¹⁹ Goetze, str. 91; enako Pohl, str. 129.

²⁰ Symbolae Hrozný, II, str. 373.

²¹ Posamezne določbe so ločene po vodoravnih črtah. Vrh tega je prvi znak uvodne členice *šum-ma* (= če) nekoliko pomaknjen iz vrste na levo. — Prim. klinopisno izdajo besedila v KAV, št. 1—6, 143, 193.

²² Med posameznimi določbami so črte, delno tudi prazni razmaki. Večina določb se začenja z veznikom *takku* (= če).

²³ Da so v prepisih HZ Babilonci sami ločili posamezne določbe po presledkih, priča tako imenovana pennsylvanska plošča, ki jo je objavil Arno Pöbel v Historical and Grammatical Texts (= UPM, vol. V, 1914, pl. 39).

²⁴ Tri določbe (§§ 12, 13, 19 EZ) se začenjajo z besedami »človek, ki«, dve določbi (§§ 51, 52) s »suženj ali sužnja, ki«, deset določb pa je brez vsakega uvida. — Prim. Miles-Gurney, str. 176.

²⁵ Symbolae Hrozný, II, str. 370.

²⁶ l. c., str. 368.

V našem prevodu so zaradi boljše preglednosti posamezne skupine določb označene s posebnimi naslovi²⁷ kot oddelki. Takih oddelkov je 17 in si sledijo v naslednjem zaporedju:

1. uradni cenik (§§ 1—2),
2. najemnine in mezde (3—11),
3. varstvo muškenovih nepremičnin (12—13),
4. za sedaj še nedoločljiva vsebina (14),
5. omejitve imovinske poslovne sposobnosti (15—16),
6. povračilni zahtevki ob razvezi zaroke in ob ženini smrti (17 do 18 a),
7. posojilna pogodba (18 b—21),
8. neupravičen upnikov poseg po dolžnikovih ljudeh (22—24),
9. zakonsko pravo (25—31),
10. redništvo (32—35),
11. hrambena pogodba (36—37),
12. kupna in prodajna pogodba (38—41),
13. telesne poškodbe (42—47),
14. stvarna pristojnost sodišč (48),
15. pravo glede sužnjev (49—52),
16. jamstvo lastnika za škodo, nastalo zaradi zanemarjanja imovinskih predmetov (vola, psa, zidu) (53—58),
17. različne določbe (59—60).

K tej razporeditvi je treba pripomniti, da je redaktor ponekod vrnil v posamezne izmed teh oddelkov tudi druge določbe, ki so z njimi samo v neki zunanji zvezi. Tako je za določbo o najemnini za čoln (§ 4) uvrstil določbi o odgovornosti za zakrivljeno potopitev tujega čolna (§ 5) in o neupravičenem uporabljanju tujega čolna (§ 6). — Podobno sledi za predpisoma, ki urejata mezdo za žanjca (§ 7) in za čistilca žita (§ 8), še določba o žanjcu, ki ni izpolnil prevzete obveznosti (§ 9). — Za določbami o sklenitvi in razvezi zakona je predpisana kazen zaradi posilstva, ki ga je krivec zagrešil nad tujo sužnjo (§ 21). — Zakonske pravne norme so uvrščene na treh mestih. Najprej prideta §§ 17 in 18 a kot pravi pravcati *leges erratice*. Šele po dveh nadaljnjih oddelkih sledi jedro zakonskih pravnih norm (§§ 25—31). Čisto na koncu zakonika pa najdemo v § 59 določbo, ki se bavi z razvezo zakona. — Tudi določbe o sužnjih so na raznih mestih izven 15. oddelka.

Sistematika EZ je nedvomno še zelo pomanjkljiva. Vendar je gotovo, da si je redaktor vidno prizadeval, da bi v posameznih od-

²⁷ Na oddelke je razdelil zakonikovo besedilo tudi Böhl v svojem prevodu. Njegova delitev je deloma nekoliko drugačna (tako označuje vsebino §§ 14—24 kot »finančne transakcije«, §§ 36—41 kot »hrambo, kup in prodajo«, §§ 42—48 kot »jūs talionis« končno stavi med »različne določbe«). Tudi § 18 šteje skladno z Goetze-jem kot enotno določbo). — Prvi je razdelil vsebino EZ na oddelke M. San Nicolò v svojem prikazu v *Orientalia*, N. S. 18, 1949, str. 258 ss.

delkih zbral določbe, ki obravnavajo določen pravni institut. Isto težnjo je pokazal vsaj deloma tudi glede razvrstitve sorodnih oddelkov samih, kar je bilo zanj še težavnejše. Tako uvršča neposredno za uradnim cenikom (§§ 1—2) predpise o najemninah in mezdah (§§ 3—11); za posojilno pogodbo slede pravna pravila glede upnikovega posega po dolžnikovih ljudeh (§§ 18 b—24); za zakonskim pravom pridejo določbe o redništvu (§§ 25—35); hrambeni pogodbi sledi kupna pogodba (§§ 36—41); za telesnimi poškodbami je urejena pristojnost sodišč (§§ 42—48).

Pri tako starem zakoniku ne smemo glede sistematike preveč pričakovati. Če upoštevamo pozitivne in negativne strani sistematike EZ, se mi zdi vendar prestroga sodba, ki jo izrekata Miles - Gurney,²⁸ ko menita, da tako neurejeno besedilo ni moglo biti zakonik, ampak za šolske namene prirejena zbirka.

S tem smo načeli vprašanje, ali je bila obravnavana pravna zbirka zakonik ali ne. Za Hammurabijev in za Lipit-Ištarijev zakonik je to v uvodu in v epilogu izrečno povedano; glede ešnunske pravne zbirke smo navezani samo na notranje kriterije.

Po svoji dikciji nekatere ešnunske določbe popolnoma ne dosegajo Hammurabijeve preciznosti, vendar splošno ne zaostajajo za njó toliko, da bi mogli govoriti o kaki primitivnosti. Posamezne določbe so večinoma splošni, abstraktni in imperativni stavki, kakor jih pričakujemo od zakonodajalca. Izjemno redke so določbe, o katerih bi mogli domnevati, da so nastale kot posplošenje razsodbe konkretnega primera (morda §§ 18 a, 36, 50, 58).

Med redakcijskimi pomanjkljivostmi se mi zdi najbolj čudno to, da urednik ni združil v eno samo določbo sedanjih § 12 in § 13, katerih dejanska stana se razlikujeta samo po tem, da neupravičenec vdere po § 12 v tujo, muškenovo hišo, po § 13 pa v drug muškenov ograjen prostor. Podobno bi bilo mogoče združiti predpise glede lastnikove odgovornosti za nevarnega vola (§§ 54—55) in psa (§§ 56—57); v eno samo bi bilo treba spojiti tudi določbi o hrambeni pogodbi (§§ 36—37).

Miles in Gurney²⁹ utemeljujeta svojo trditev, da ohranjena pravna zbirka ni bila zakonik, tudi z delno vsebinsko pomanjkljivostjo, ker ne ureja raznih zadev, kakor umora, dedovanja itd. — Toda pomisliti moramo, da naletimo na podobne pomanjkljivosti v vseh antičnih zakonikih od HZ preko hetitskega pa do rimskega za-

²⁸ Symbolae Hrozný, II, str. 175 [prim. tudi Driver-Miles, The Babylonian Laws, Oxford 1952, str. 10 s.].

²⁹ Glej opombo 28.

konika XII plošč. Stari zakoniki urejajo le sporna vprašanja, medtem ko najbolj navadnih primerov sploh ne omenjajo, ker ob nastanku zakonika glede njih najbrž ni bilo ničesar spornega. Nikakor ne bomo presenečeni, če bo izbira obravnavanih vprašanj v starem ešnunskem zakoniku še enostranska in po našem občutku manj navadna. Vrh tega tudi ne vemo, ali nam je na najdenih ploščah ohranjeno celotno besedilo. Poškodovani, delno nepopisani konec plošče A ne kaže na to, da bi se njeno besedilo še nadaljevalo, res je pa tudi to, da ni nikjer nobenega izrečnega zaključka.

Če zopet upoštevamo vse znake, pozitivne in negativne, zlasti pa starost zakonika, za katerega redaktor še ni imel mnogo starejših vzorov, smemo s precejšnjo verjetnostjo trditi, da je ohranjeno besedilo bilo zares zakonik.

Besedilo nekaterih določb priča, da je zakonik vsaj prvotno vseboval samo pravo mesta Ešnunne. Tako omenja ešnunska mestna vrata (§§ 51, 52); ešnunski sužnji morajo biti že na zunaj vidno spoznatni po treh znakih (§ 51); najdeno stvar ali pobeglega sužnja je treba oddati v Ešnunni (§ 50). Tudi prisega se po § 37 opravlja pri vratih boga Tišpaka, ki je v novosumerski dobi prvo božanstvo v Ešnunni.³⁰ — Kako so take določbe EZ uporabljali v mestih, ki so spadala v ešnunsko državo, kakor n. pr. Šaduppum, sedaj še ne vemo.

V kakšni zvezi je z EZ kralj Bilalama, ki se v poškodovanem uvodu omenja, ni jasno. Gotovo je, da je Bilalama vladal v Ešnunni takrat, ki je bil v Isinu vladar Šu-ili-šu;³¹ tako je vladal komaj 30 do 40 let po razpadu zadnje sumerske države, katere prestolnica je bilo mesto Ur. Ali je Bilalama sam izdal ta zakonik, ali pa je bil morda samo ohranjeni prepis napisan za njegove vlade, za sedaj ni mogoče reči. Iz zakonikovega uvoda smemo sklepati vsaj to, da je EZ nastal najkasneje v Bilalamovi dobi.

³⁰ Prim. F. R. K r a u s, v Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 51. B., 1950, str. 174; M. T h. J a c o b s e n, The chief God of Ešnunna (v Actes du XVIIIe Congrès International des Orientalistes, 1931, Leiden), str. 55 s.

³¹ M. S a n N i c o l ò, Rassegna, str. 440, ga datira kot $\pm 1936 - \pm 1927$; H r o z n ý, str. 121: 1990 — 1981; W e i d n e r, str. 99: 1901 — 1892.

III. PREVOD EŠNUNSKEGA ZAKONIKA

Uvod¹ (A I, 1—7)

1. [... meseca]¹ 21. dne,
2. [ko je kralj]² Bilalama
3. [... svoje]³ kraljestvo Ešnunno,
4. [pripeljal kamenito poldob³ v hišo (?) svojega (?) očeta,
5. [ki ima ime?:³ »za]klad je Šamaševa ograja (??)«,⁴
6. [dal jo je prenesti in ob bregu??]³ reke Tigrisa
7. v svojem prvem letu je pustil mirovati (??) svoje mogočno orožje.⁵

1. oddelek: Uradni cenik

§ 1 (A I, 8—17)

8. En kor žita za en sekel srebra.
9. 3 qa najboljšega olja⁶ za en sekel srebra.
10. 1 seah 2 qa sezamovega (?)⁷ olja za en sekel srebra.

¹ V svojem prevodu EZ skušam kolikor mogoče ohraniti izražanje in slog izvirnega besedila. Nekaterih mest doslej še ni mogoče točno prevesti; na ustreznih mestih je to razvidno v prevodu in opombah. Za uporabljanje različnih oklepajev prim. opombo na str. 9.

Glede štetja posameznih določb sledim vobče Goetze-jevi *editio princeps* (skladno s Pöhl-om in Böhl-om); samo namesto § 18 štejem soglasno s v. Soden-om dva samostojna paragrafa: § 18 a in § 18 b. Pri številkah posameznih določb je v oklepaju navedeno, na kateri plošči (A ali B), v katerem stolpcu (I—IV) in v kateri vrstici je besedilo ohranjeno.

Razdelitev besedila na oddelke ter napisi oddelkov so moji. — Goetze-jeva prva izdaja nima še delitve na oddelke. Glede doslejšnjih delitev prim. zgoraj str. 19, op. 27.

² Dopolnjeno po Goetze-jevi izdaji, str. 69. — Böhl, str. 97, dopolnjuje: 21. dne [leta, ki je sledilo letu, ko je] Bilalama... Zoper to dopolnitev imam pomisleke zaradi tega, ker je v zadnji vrstici (v. 7) uvoda navedeno datiranje po letu (prim. op. 5).

³ Tako dopolnjuje Böhl, str. 97 s.

⁴ Prevajam po Böhl-u, str. 98. — Goetze, str. 69, bere: »Supur-Shamash«; v. Soden, str. 368, pa prevaja kot »Šamaševa ograja« (Hürde des Samaš).

⁵ Tako Böhl-ov prevod, str. 98. — Goetze, str. 69, prevaja: »V tistem letu, ko je (tja) prinesel mogočno orožje«. — S tem je po takratnem običaju leto datirano po najbolj pomembnem srečnem dogodku.

⁶ Glede masti in različnih vrst olja prim. v. Soden, str. 368, in Miles-Gurney (Symbolae Hrozný, II), str. 180.

⁷ Dobesedno: »drevesno« olje. — Böhl, str. 98, prevaja kot »olivno olje«. Vendar to ni verjetno, saj še Herodot trdi, da Babilonci »nimajo drugega olja kakor tistega, ki ga pridobivajo iz sezama« (Histor., I, 193). Senaheribu (704—681) se ni posrečilo, da bi bil udomačil oljko v Mezopotamiji. Prav tako smemo iz razmerno nizke cene sklepati, da je bilo to navadno sezamovo olje. [Tako prevaja sedaj tudi Goetze v svojem drugem prevodu (ANET, str. 161)]. Verjetneje je bilo uvoženo olivno olje tisto, ki se v 9. vrstici omenja kot »najboljše« in tudi štirikrat dražje. — Prim. Meißner, Babylonien und Assyrien, I, str. 198; Warenpreise, str. 8.

11. 1 seah 5 qa masti za en sekel srebra.
12. 4 seah »rečnega«⁸ olja za en sekel srebra.
13. 6 min volne za en sekel srebra.
14. 2 kora soli^{8a} (?) za en sekel srebra.
15. 1 kor ??⁹ za en sekel srebra.
16. 3 mine bakra za en sekel srebra.
17. 2 mini boljšega (prečiščenega??)¹⁰ bakra za en sekel srebra.

§ 2 (A I, 18—20)

18. En qa sezamovega (?)⁷ olja ... (?)¹¹ (ustreza) trem seah žita.
19. 1 qa masti ... (?)¹¹ (ustreza) 2 seah 5 qa žita.
20. 1 qa »rečnega« olja ... (?)¹¹ (ustreza) 8 qa žita.

2. oddelek: Najemnine in mezde

§ 3 (A I, 21—23)

21. (Za lesen) voz z njegovimi voli in njegovim voznikom¹²
22. (je) najemnina¹³ 1 maššiktum 4 seah žita. Če (se da) srebro, (je) njegova najemnina tretjina sekla.
23. Ves dan bo z njim vozil (= ga bo uporabljal).¹⁴

⁸ Miles in Gurney (str. 180) mislita na »smolo, plavajočo na rekah« v Mezopotamiji. Böhl (str. 98, op. 5) misli na olje, pridobivano iz smole, eventualno na petrolej. W. v. Soden ugotavlja, da doslej še ni nikjer drugod naletel na ta izraz (str. 368).

^{8a} Prevod negotov (Goetze, ANET, 161).

⁹ V izvirniku je mesto poškodovano.

¹⁰ Goetze, str. 68, prevaja »refined«, Böhl, str. 98, kot »fijn«.

¹¹ Obe vrsti olja in mast označuje zakonodajalec z dostavkom *ša nis-ḥatim*, ki ga tudi Goetze (str. 71) ne prevaja. Samostalni je izveden od glagola *nasahu*, ki pomeni »iztrgati, nasilno odstraniti ali odpeljati« (De-litsch, HWB, str. 471). Označbo *nishatim* uporablja § 33 HZ za neko vrsto vojakov: če častnik ali podčastnik take vojake sprejme (dobi), se kaznuje s smrtjo. V svojem prevodu HZ se Eilers, AO, 31, 3—4, str. 21, op. 3, nagiba k poslabševalnemu pomenu. Cruveilhier, Commentaire, str. 72, op. k § 33, prevaja izraz kot »s silo pridobljeni« (pris de force); njemu pritrjuje sedaj v. Soden, str. 363. S tem se močno približamo Böhl-ovemu prevodu (str. 98): »En qa oljnega olja se za oddajo, za davščino more nadomestiti s 3 seah žita, itd.« Za ta svoj prevod se Böhl (str. 98, op. 6; prim. Eilers, l. c.) sklicuje na to, da samostalni *nishatim* pomeni že v starih kapadoških ploščah »dajatev, davke«. Prim. G. Eisser-J. Lewy, Die altassyrischen Rechtsurkunden aus Kültepe (= MVAG, 35, 3, Leipzig 1935), str. 201; A. Goetze, Kulturgeschichte, str. 71, op. 19.

^{11a} Goetze, ANET, 161: sezamovo olje; prim. zgoraj op. 7.

¹² Prevedeno dobesedno po izvirniku.

¹³ Dobesedno: »njegova najemnina«. — Akadijski izraz *idu* (sumersko á-e) prevajam ustrezno kot »najemnina«, »nagrada« in »mezda«.

¹⁴ Miles in Gurney, str. 180, ki jima sledi Böhl (prim. str. 98, op. 7), prevajata: »zvečer naj ga vrne«. Smisel je isti, vendar ostajam pri Goetze-jevem prevodu, ki je bližji izvirniku (v. 23): *ka-la u-mi-im i-re-de-e-ši*. Samostalni *kálu* pomeni »vse, celoto«. (Deimel, Akkadisch-

§ 4 (A I, 25—24)

Najemnina za čoln (ladjo) (je) 2 qa za kor (?)¹⁵

24. in 4 (??)¹⁶ qa (žita) (je) nagrada¹³ za čolnarja.
Ves dan bo z njim vozil (=ga bo uporabljal).¹⁴

§ 5 (A I, 25—26)

25. Če je bil čolnar malomaren in je potopil čoln,
26. bo nadomestil¹⁷ vse, karkoli je (obenem s čolnom) potopil.

§ 6 (A I, 27—28)

27. Če si je človek¹⁸ nepošteno (?)¹⁹ vzal čoln, (ki ni) njegov,
28. bo odtehtal (=plačal) 10 seklov srebra.

§ 7 (A I, 28—29)

Dva seah žita (je) nagrada za žanjca žita.²⁰

29. Če (se da) srebro, (je) njegova nagrada 12 zrn (srebra).

§ 8 (A I, 29)

En seah žita (je) nagrada za čistilca žita.²¹

§ 9 (A I, 30—34)

30. Človek dá en sekel srebra delavcu, najetemu za žetev,
31. če nato (ta) ni izpolnil obveznosti²²

sumerisches Glossar, Roma 1937, str. 198, s. v.). Glagol *redû* pomeni ali »iti«, »korakati (za kom)« ali pa »poganjati, voziti, voditi, zasledovati« (Delitsch, HWB, str. 612 s.). Pomen »vrniti« se mi ne zdi potreben niti v § 17 HZ niti v § 49 EZ, na katera se sklicujeta Miles in Gurney, l. c.

¹⁵ Sledim Goetze-jevemu prevodu (str. 71), ki za »2 qa per kor« dostavlja: (of capacity).

¹⁶ Mesto je poškodovano in ga različno dopolnjujejo. Sledim najnižji navedbi, kakor jo ima Böhl, str. 98. Prim. v. Soden, str. 368 s., Goetze, str. 70 s., Pohl, Orientalia, 18, 1949, str. 126.

¹⁷ Glagol *malû* pomeni v pielu (II, 1) »napolniti, izpolniti« (Delitsch, HWB, str. 409 s.), zgoraj najbolje ustreza pomen »nadomestiti«.

¹⁸ Besedo *avilum*, ki v HZ pomeni polnopravnega svobodnega Babilonca, prevajam kot »človek«. Od njega se loči *muškenum*, ki je sicer tudi svoboden, toda je pravno in gospodarsko v slabšem položaju.

¹⁹ Böhl (str. 98, prim. op. 9) prevaja: »v hudobnem namenu«; Goetze, ANET, 161: »brez nujne sile«.

²⁰ Tako Goetze, str. 71, in Böhl, str. 98. — Izvirnik ima sumerski izraz še-kud-tuk: še = žito; kud = ločiti, odrezati; tuk = dobiti, znati, vzeti. Prim. Deimel, Sum.-akkad. Glossar, str. 195, 144, 207.

²¹ Glagol *zarû* = potresti (Delitsch, HWB, str. 264); Böhl, str. 99, op. 10.

²² Prevedeno po smislu.

32. (glede) žetve (in) žetve ni opravil, bo 10 seklov srebra
 33. odtehtal (= plačal). En seah 5 qa žita bo dobil kot mezdo in bo odšel (iz službe).²³
 34. [Vrh tega]²⁴ bo vrnil svoj obrok [žita], olja in obleke.

§ 10 (A I, 34—35)

- En seah žita (je) najemnina za osla
 35. in en seah žita (je) nagrada za njegovega poganjača.
 Ves dan ga bo poganjal (= uporabljal).²⁵

§ 11 (A I, 36—37)

36. Mezda (za) najetega delavca (je) en seklo srebra (in) zrno srebra²⁶
 za njegovo prehrano.
 37. En mesec bo delal.²⁷

3. oddelek: *Varstvo muškenovih*^{27a} *nepremičnin*

§ 12 (A I, 37—40, B I, 1—3)

- Človek, ki je (bil) zaloten na muškenovem polju
 38. v »ograj« (?)²⁸ podnevi,
 39. bo odtehtal (= plačal) 10 seklov srebra. Kdor (pa) je (bil) zaloten
 v »ograj« (?) ponoči,
 40. bo umrl; ne bo živel.

§ 13 (A I, 41—42), B I, 4—7)

41. Človek, ki je (bil) zaloten v muškenovi hiši, v hiši (!) podnevi,
 42. bo odtehtal (= plačal) 10 seklov srebra. Kdor (pa) je (bil) zaloten
 v hiši ponoči, bo umrl; ne bo živel.

²³ Tako Goetze, str. 71. — Miles-Gurney, str. 182 prevajata vv. 33 do 34: »Dobil bo 1 seah 5 qa (žita) kot mezdo, in če sam odide, bo svoje »delež« [žita], olja in obleke vrnil podjetniku. Podobno Böhl, str. 99. — Zoper Goetze-jev prevod 33. vrstice ima pomisleke v. Soden, str. 369, ki domneva, da sta oba sumerska izraza pomenila dvojce poklicev ljudi, ki naj opravijo delo namesto prvotnih žanjcev.

²⁴ Dopolnitev po Goetze-ju, str. 72, ki v svojem drugem prevodu (ANET, str. 162) tudi prevaja kot »vrh tega«.

²⁵ Glej zgoraj op. 14.

²⁶ Po v. Soden u, str. 369: 1 (maššiktum) žita.

²⁷ Dobesedno »bo hodil«.

^{27a} Prim. zgoraj op. 18.

²⁸ Nejasna je beseda *kurulum*. Miles in Gurney, str. 183, menita, da je bil to »zaprti del... kmetije, kakor dvorišče ali zelenjavni vrt«. — Nasprotno misli v. Soden, str. 369, nedoločno na trstje ali iz njega izdelan predmet.

4. oddelek: Dajatve malemu trgovcu (??)²⁹

§ 14 (B I, 8—9)

8. Nagrada za: (če) prinese (?) 5 seklov srebra, (je) en sekel njegova nagrada;
9. (če) prinese (?) 10 seklov srebra, (sta) dva sekla njegova nagrada.

5. oddelek: Omejitve imovinske poslovne sposobnosti

§ 15 (B I, 10—11)

10. Iz rok sužnja ali sužnje naj *tamkarum*³⁰ ali krčmarica³¹
11. ne sprejmeta znatnejše (?? niti najmanjše)³² količine srebra, žita, volne (ali) sezamovega olja.

§ 16 (A II, 1, B I, 12)

Sin (svobodnega) človeka, ki (še) ni delil (očetne dediščine), II, 1. in suženj ne smeta dobiti posojila.³³

²⁹ Določba § 14 še ni razumljiva. Nedvomno določa 20 odstotno nagrado za neznan tvegan posel. Žal v 8. vrsti ni ohranjen izraz za prejemnika. Böhl, str. 99 (in op. 15), misli na malega potujočega trgovca (*šamallûm*). [Goetze, ANET, str. 162, misli na »upnika ali trgovca«.]

³⁰ »Finančnik, bankir, (včasih vsak) upnik«. Prim. ZZR, XXIII, str. 368, op. 99, str. 380. [Sedaj prim. W. F. Leemans, The Old-Babylonian Merchant, his Business and his Social Position = Studia et Documenta ad Iura Orientis Antiqui pertinentia, vol. III, Leiden 1950, ki podaja na str. 36. v. Soden - ov prevod § 15.]

³¹ Za pomen gl. A. Deimel, Akkadisch-šumerisches Glossar, Roma 1937, str. 323: *sābû* ..., f. *sabitu* = Schankwirt.

³² Izraz je preporen, ker ni jasno, kako naj se bere. Zato ga v. Soden, str. 369, prevaja kot »v večji množini«, Böhl, str. 99 (in op. 16), pa kot »niti v najmanjši množini«.

³³ Goetze, str. 75, prevaja: To a coparcener or a slave a mortgage cannot be furnished. — Po mojem mnenju gre za posojilo, najbrž brezobrestno. Zakaj glagol *qāpu*, katerega pasivna oblika (IV, 1 = nifal) je uporabljena v tej določbi, pomeni »izročiti, zaupati, (brezobrestno) posoditi«; od tod je *qiptu* izraz za brezobrestno posojilo. Za ta pomen prim. Delitsch, HWB, str. 583; B. Landsberger, Die Serie *ana ittišu*, Roma 1937, str. 19 s., Tf. 2, I, vv. 64, 66—69, 74—76, 78; M. Schorr, VAB, V, str. 532, prim. št. 273, vv. 6, 17; A. Ungnad-P. Koschaker, Hammurabi's Gesetz, VI, str. 46, op. 1 k št. 1512. — Kakor naknadno ugotavljam, je § 16 enako prevedel tudi Böhl, str. 100 (in op. 17).

6. oddelek: Povračilni zahtevki ob razdoru zaroke ali ob ženini smrti

§ 17 (besedilo na plošči A II, 2—5)

2. Sin (svobodnega) človeka je (bil) prinesel v tastovo hišo ženitno darilo,
3. če je nato eden od obeh (zaročencev)
4. umrl,^{33a} (tedaj tega,) karkoli je (bil) prinesel,
5. ne bo odvzel; le njegov (svoj?) presežek bo vzel.

§ 17 (besedilo na plošči B I, 13—15)

13. Sin (svobodnega) človeka je prinesel ženitno darilo v tastovo hišo,
14. če je nato eden od obeh (zaročencev)
15. umrl,^{33a} se srebro vrne k svojemu lastniku.^{33b}

§ 18 a³⁴ (samo na plošči B I, 16—18)

16. Če jo je vzel (za ženo) in je vstopila v njegovo hišo
17. in³⁵ je mlada žena³⁶ umrla,^{33a}
18. karkoli je (bil) prinesel,³⁷ ne bo odvzel; le njegov (svoj) presežek bo vzel.³⁷

7. oddelek: Posojilna pogodba

§ 18 b³⁸ (A II, 6—7, B I, 19—20)

6. Na en sekel (srebra) bo dodal šestino in šest zrn,
7. na en kor žita bo dodal 1 maššiktum 4 seah kot obresti.

^{33a} Dobesedno: »šel je za svojo usodo«.

^{33b} »Gospodarju«.

³⁴ Goetze-jeva *editio princeps*, str. 74 s. [in tudi ANET, str. 162] ima enoten § 18. V. Soden, str. 370, je pravilno opozoril, da sta tu dve določbi: § 18 a sega do vrstice A 5 (= B 18), na kar sledi § 18 b. Vsebina prvega je zakonskoppravna, druga pa je obligacijskoppravna (določitev obrestne mere za srebro in žito, kakor je spoznal v. Soden, l. c.).

³⁵ Izraz ni jasen. Goetze (str. 75) ga je najprej oklevaje prevedel s »po kratkem času«, v ANET pa kot »pozneje« (str. 162); v. Soden (str. 370) pa misli na zamudo v izpolnjevanju obveznosti.

³⁶ Dobesedno »nevesta«.

³⁷ Določba je nejasna, ker ne pove, kdo je kaj prinesel in komu, kakor tudi ne, kdo naj nekaj vzame in komu. — Po Goetze-jevem prevodu v *editio princeps*, str. 75, naj dekličin oče dobi po hčerki določeno imovino, v ANET, str. 162, pa naj jo dobi vdovec. — Po v. Soden-ovem (str. 370) prevodu pa vdovec ne more zahtevati nazaj tega, kar je bil svojemu tastu dal, pač pa si sme vzeti »presežek«, ki gre preko tega zneska. Glede na določbo § 164 HZ, ki tudi omenja razliko med ženitnim darilom in doto, se mi zdi v. Soden-ov prevod bolj pravilen. Z njim splošno soglaša Böhl (str. 100), samo da »presežek« (v 5. oziroma 18. vrsti) prevaja kot ostanek, ki ga vdovec še ni bil izročil tastu in ga sme po ženini smrti obdržati.

³⁸ Glej op. 34.

§ 19 (A II, 8—9, B I, 21—22)

8. Človek, ki dá (= posodi) za »enako«, ³⁹
9. si bo dal vrniti na skednju.

§ 20 (A II, 10—13)

10. Če je človek (komu?)
11. dal (= posodil) žito za njegovo prehrano (?) za srebro, ⁴⁰
12.—13. bo ob žetvi vzel žito in (za) njegove obresti na en kor (po)
1 maššiktum 4 seah.

§ 21 (A II, 13—15)

- Če je človek srebro za srebro (?) ⁴¹
14.—15. dal (= posodil), bo vzel (za povračilo) srebro in (za) obresti
od njega na en sekel šestino in [6 zrn].

8. oddelek: *Neupravičen upnikov poseg po dolžnikovih ljudeh*

§ 22 (A II, 15—18)

- Če človek nima od ⁴² (drugega) človeka
16. ničesar (terjati), (vkljub temu) pa ^{42a} je odpeljal k sebi ⁴³ sužnjo
(drugega) človeka, bo gospodar sužnje izjavil pod prisego:
17. »Ničesar nimaš od mene (terjati).« In (toliko) srebra,
18. kolikor (je) mezda za sužnjo, bo (prvi) odtehtal (= plačal).

§ 23 (A II, 19—21)

19. Če človek nima od ⁴² (drugega) človeka ničesar (terjati),
20. (vkljub temu) pa je odpeljal k sebi ⁴³ sužnjo (drugega) človeka,
odpeljano je zadrževal v svoji hiši in je nato
21. zakrivil ^{43a} njeno smrt, bo gospodarju sužnje povrnil (zanjo) dve
sužnji.

§ 24 (A II, 22—25)

22. Če nima od ⁴² njega ničesar terjati, (vkljub temu) pa
23. je odpeljal k sebi ⁴³ muškenovo ženo, muškenovega sina (otroka?),

³⁹ Izraz *ana mehri-šu* najbrž pomeni: »za njemu enako (kakor je bilo posojeno)«. K temu pomenu prim. ZZR, XXIII, Ljubljana 1950, str. 317, op. 4; prim. tudi Driver - Miles, The Assyrian Laws, str. 441, C § 2, v. 12.

⁴⁰ Tako po v. Soden - u, str. 370.

⁴¹ Prevedeno po smislu; prim. komentar.

⁴² Dobesedno »nad njim«, »na njem«.

^{42a} Enklitična členica *-ma* ima tu adverzativen pomen. Prim. W. v. Soden, Akkadische Grammatik, § 123 b in § 156 c.

⁴³ Mišljeno je: odpeljal je na svoj dom v zapor ali v začasno sužnost zaradi dolga. — Glagolsko obliko I, 2 v *it-te-pé* prevajam: je odpeljal »k sebi«.

^{43a} *uš-ta-mi-it* pomeni kot šafel: »pustil je umreti, povzročil je smrt«, kar smemo v tej zvezi prevesti »zakrivil« je smrt.

24. odpeljano osebo je zadrževal v svoji hiši in je nato zakrivil^{43a} njeno smrt, (tedaj je to) pravda za življenje.
 25. Tisti, ki (jo) je odpeljal, bo umrl.

9. oddelek: Zakonsko pravo

§ 25 (A II, 26—28)

26. Če je človek klical (?) proti (?)^{43b} hiši svojega tasta, njegov tast (pa)
 27. ga je zavrnil (?)⁴⁴ in je svojo hčer da[l druge]mu,
 28. bo deklinčin oče ženitno darilo, katero je prejel, vrnil dvojno.

§ 26 (A II, 29—31)

29. Če je človek prinesel ženitno darilo za hčer (drugega) človeka, nato (pa)
 30. jo je drug — ne da bi bil vprašal njenega očeta in⁴⁵ njeno mater — ugrabil⁴⁶ in jo je posilil,⁴⁷
 31. (tedaj je to) pravda za življenje in (krivec) bo umrl.

^{43b} Prevod 26. vrste še ni dokončno dognan. — Ni jasno, od katerega glagola prihaja beseda *is-si-ma*. Goetze, str. 79, jo izvaja od *šašû* = »klicati, govoriti (Delitsch, HWB, str. 676 s.), »terjati«. Koschaker (Symbolae Hrozný, IV, str. 251, op. 42 in str. 259) sledi Goetze-jevemu prevodu; stavek pa razlaga tako, da ženin s »klicanjem« zahteva od tastove »hiše« izpolnitev (ženitne pogodbe). — Böhl (str. 101) izvaja obliko od *nesû* = »oddaljiti se, umakniti se.«. — Klíma, Studi Arangio-Ruiz, IV, str. 235, prevaja s pridržkom »posto che un uomo entra (?) nella casa del (suo) suocero...«.

⁴⁴ Glagol *ik-ši-šu-ma* povzroča še nepremagljive težave. V gornjem prevodu sledim Koschaker-ju (Symbolae Hrozný, IV, str. 259). Goetze je najprej prevedel: »his father in law accepts (?) him«, kar je v JAOS, 69, 118 (meni nedostopno; citirano pri Klíma, Studi Arangio-Ruiz, IV, str. 235) izpopolnil v »accepts him in servitude«; to bi pomenilo, da sprejme ženina v službo, da bi si ta nevesto prislužil. Vendar Klíma sam priznava (l. c., str. 236), da se niti v tej določbi niti v sorodnem § 160 HZ ne govori o takem usužnjenju ženina. — Ne zdi se mi verjeten tudi Böhl-ov prevod (str. 101 in op. 26): »Če se kdo odtuja je hiši svojega tasta (namreč po zaroki) in mu je njegov tast (zaradi kršitve obljube zakona) naložil plačilo trojnega zneska (ženitnega darila)...« — V. Soden (str. 370) domneva da je s tem izrazom naznačeno neko dejanje, ki »drugemu škoduje ali mu dela krivico«; tako se v bistvu ujema s Koschaker-jem.

⁴⁵ Akadijski veznik *û* pomeni navadno »in, tudi, pa«, včasih tudi »ali« (prim. W. v. Soden, Akkadische Grammatik, str. 170 s., § 117 b, c; A. Ungnad, Akkadische Grammatik, str. 82, § 62). V tej zvezi je verjetnejše, da sta mišljena oče in mati, čeprav bi bilo tudi mogoče, da bi mati nastopala samo takrat, kadar bi oče več ne živel.

⁴⁶ Besedilo *imšuh-ši* prevaja Goetze, str. 79 kot »seizes her forcibly« in jo izvaja od glagola *mašûm* = nasilno odvzeti, ropati, pleniti (gl. Delitsch, HWB, str. 428, prim. v. Soden, Akkadische Grammatik, str. 133, § 99 c); glede *h* namesto polglasnika prim. A. Ungnad, Akkadische Grammatik, str. 9, § 3 m). Z njim soglaša tudi Koschaker (Eheschließung und Kauf, str. 274, kjer prevaja: »raubt«), ki v zvezi s tem smatra za glosno stavek »ne da bi vprašal njenega očeta in njeno mater« (v. 30).

⁴⁷ Za pomen gl. Deimel, Akkadisch-šumerisches Glossar, str. 313.

§ 27 (A II, 31—34)

- Če je človek vzel hčer (drugega) človeka, ne da bi bil vprašal
 32. njenega očeta in⁴⁵ njeno mater, in nato ni napravil ne ženitovanjskega obeda⁴⁸ ne ženitne pogodbe
 33. za njenega očeta in⁴⁸ njeno mater, (tedaj velja:) čeprav biva (hči) v njegovi hiši leto dni,
 34. (vendar) ni (zakonska) žena.

§ 28 (A II, 34—37, B II, 1—2)

- Če je ob svojem času^{48a} napravil ženitno pogodbo
 35. in ženitovanjski obed⁴⁸ za njenega očeta in⁴⁵ njeno mater
 36. in jo je nato vzel, je (ona) žena. [samo v A: (Tistega)⁴⁹ dne, ko bo zalotena v objemu (sc. drugega) človeka, bo umrla;
 37. ne bo živela.]

§ 29 (A II, 38—45, B II, 3—7)

38. Če je bil človek na pohodu ali ob vpadu
 39. kot ujetnik odpeljan (?)
 40. ali je bil kot ugrabljenec prijet (?)⁵⁰
 41. (in) je mnogo dni preživel v drugi (= tuji) deželi,
 42. njegovo ženo je drug (mož)
 43. vzel in je (njemu) rodila sina (otroka?),
 44. kadar se vrne (prvi mož), se njegova žena
 45. vr[ne k njemu].⁵¹

§ 30 (A II, 45 s. - III, 2, B II, 8—10)

- Če človek sovraži svoje mesto
 46. in njegovega (svojega?) gospoda^{51a} ter pobegne,
 III, 1. njegovo ženo si (nato) vzame drug (mož), če se (prvi) vrne, svoje žene
 2. ne (more) zahtevati (nazaj).

⁴⁸ Tako po Landsberger - ju, gl. Koschaker, Symbolae Hrozný, IV, str. 241.

^{48a} Tako v. Soden, Symbolae Hrozný, II, 370, Miles-Gurney, ibid., str. 184.

⁴⁹ Ta stavek, ki ga ima samo besedilo na plošči A, je morda glosa (prim. Miles-Gurney, str. 176; Koschaker, Symb. Hrozný, IV, 242).

⁵⁰ Gornji prevod je negotov, ker je besedilo vrstic 38—40 delno poškodovano in vsebuje več neznanih izrazov. Prim. v. Soden, str. 370; Böhl, str. 101, op. 30.

⁵¹ Dopolnjeno po v. Soden u, str. 370, ki mu sledi Böhl, str. 101, op. 30; drugače Goetze, str. 81.

^{51a} *Be-el-šu* pomeni »njegovega« gospoda, kar se lahko nanaša na »mestnega gospoda« (tako oklevaje mislita Miles in Gurney, str. 185) ali pa moževega, torej »svojega« gospoda. — Goetze (str. 81) prevaja s »his lord«, torej »svojega gospoda«.

§ 31 (B II, 11—12)⁵²

11. Če človek posili⁵³ sužnjo (drugega) človeka,
12. bo odtehtal (= plačal) tretjino mine⁵⁴ srebra in sužnja (ostane v lastnini) svojega gospodarja.

10. oddelek: *Redništvo*

§ 32 (A III, 3—5, B II, 13—15)

3. Če je človek oddal svojega sina v dojenje in vzrejo,
4. nato (pa) ni dal za tri leta (ustreznega) obroka žita, obroka olja (in) obroka volne,⁵⁵ bo 10 min (srebra)
5. odtehtal (= plačal) za vzrejo svojega sina in nato bo svojega sina vzel k sebi.⁵⁶

§ 33 (A III, 6—9, B II, 16—18)

6. Če⁵⁷ se sužnja zlaže^{58, 58} in svojega sina prepusti hčeri (svobodnega) človeka,⁵⁹
7. ko (otrok) zraste
8. (in) ga njegov gospodar vidi, ga (sme) prijeti in nato
9. ga vzeti k sebi.⁶⁰

§ 34 (A III, 9—12, B II, 19—21)

Če dvorska sužnja svojega sina

10. ali svojo hčer prepusti muškenu⁶¹ v vzrejo,
11. bo sina ali hčer, ki ga (jo) je prepustila, dvor
12. (zase) odpeljal.

§ 35 (A III, 12—15, B II, 22—25)

Ali⁶² pa bo tisti, ki je vzel (= sprejel) sina dvorske sužnje,

13. vrnil dvoru (drugega) enakovrednega.

⁵² Besedilo § 31 je samo na plošči B. Na plošči A sledi za § 30 takoj § 32.

⁵³ Isti izraz, kakor je v § 26. Za pomen glej zgoraj op. 47.

⁵⁴ Prim. v Soden, str. 370.

⁵⁵ Dajatve so označene s sumerskimi besedami.

⁵⁶ Prevod po v. Soden u, str. 371.

⁵⁷ To vrstico prevajam po v. Soden u, str. 371; Miles in Gurney, str. 184, mislita na primer, da mati-sužnja neupravičeno proda otroka svobodni ženski, da ga ta posinovi.

⁵⁸ Z »lažjo« prikrije mati najbrž to, da je njen otrok suženj.

⁵⁹ O posinovitvi po starem babilonskem pravu prim. Martin David, Die Adoption im altbabylonischen Recht (= Leipziger rechtswissenschaftliche Studien, H. 23), Leipzig 1927, in njegov članek »Adoption« v RLA, I, 1932, str. 37—39.

⁶⁰ Böhl, str. 102, dostavlja »kot sužnja«.

⁶¹ Prim. zgoraj op. 18.

⁶² Tako Miles-Gurney, str. 185. — Kakor je že zgoraj (str. 18) povedano, § 35 ni samostojna določba, ampak samo nadaljevanje prejšnjega § 34.

11. oddelek: Hrambena pogodba

§ 36 (A III, 14—17, B II, 24—28)

14. Če je človek dal svojo imovino v hrambo gostinskemu prijatelju,⁶³
15. (in) nato ni bilo niti v hišo vlomljeno, niti ni bil *sippu* (?)⁶⁴ porušen,
16. niti ni bilo okno udrto, (vendar pa) je izginila shranjena imovina,
17. katero mu je bil dal, (tedaj) bo njegovo imovino (hranitelj) nadomestil.

§ 37 (A III, 18—23, B III, 1—6)

18. Če se je človekova hiša zares podrla in je uničena shranjena imovina, ki jo je bil (deponent)
19. njemu dal, (in) je (tudi) lastnik hiše izgubil (imovino),
20. bo hišni lastnik njemu pri Tišpakovih⁶⁵ vratih prisegel:
21. »Obenem s tvojo imovino je bila izgubljena moja imovina. Nepravičnega⁶⁶
22. ali (in ?)⁶⁷ zločinskega⁶⁸ nisem ničesar storil.« Prisegel mu bo in nato ne bo (deponent)
23. imel od njega ničesar (terjati).

12. oddelek: Kupna in prodajna pogodba

§ 38 (A III, 23—25, B III, 7—9)

Če hoče eden izmed bratov⁶⁹ svoj delež za srebro⁷⁰

24. (pro)dati (in) ga njegov brat želi kupiti, (tedaj) bo (on) polovico
25. tega plačal (, kar bi plačal) drug (kupec).^{70a}

§ 39 (A III, 25—27, B III, 10—11)

Če je človek v denarni stiski⁷¹

26. za srebro (pro)dal svojo hišo, (tedaj velja): kadar bo kupec

⁶³ Za ta pomen prim. v. Soden, str. 371 s. in Miles-Gurney, str. 185; prim. tudi P. Kraus, *Altbabylonische Briefe*, II (= MVAG 36, 1), Leipzig 1932, str. 79 s. in Böhl, str. 102, op. 34.

⁶⁴ Pomen besede ni znan.

⁶⁵ Tišpak je bog mesta Ešnunne; prim. P. Kraus in M. Th. Jacobsen (gl. str. 21, op. 30).

⁶⁶ Prevajam po Goetzeju, str. 85.

⁶⁷ Glej zgoraj op. 45.

⁶⁸ Femininum (kakor običajno za manjkajoči neutrum) od *sarru* = zločinec, zločinski.

⁶⁹ Mišljeni so bratje, ki žive v nerazdeljeni dediščinski skupnosti. Prim. zgoraj § 16 in spodaj komentar na str. 49 in 55 s.

⁷⁰ Besedi »za srebro« (= za denar) sta samo na plošči B.

^{70a} Dobesedno: on (= brat) bo plačal polovico (kupnine) drugega.

⁷¹ Glagol *enēšu* pomeni »biti« ali »postati slab(oten)«.

27. zopet prodajal (hišo), (jo) bo lastnik hiše odkupil [ali pa: kadar bo kupec dal (= plačal) kupnino, bo lastnik hiše odšel⁷² (iz nje)].

§ 40 (A III, 28—29, B III, 12—13)

28. Če človek kupi sužnja, sužnjo, govedo ali karkoli ima ceno,
29. (toda) ne more izpričati⁷³ prodajalca, je on tat.

§ 41 (A III, 30—31, B III, 14—16)

30. Če je *ubārum*,⁷⁴ gostinski prijatelj⁷⁵ ali *mudû*⁷⁶ dal (?) svoje pivo,
31. mu (?) je krčmarica⁷⁷ (moral)a prodati pivo po splošni⁷⁸ ceni.⁷⁹

13. oddelek: Telesne poškodbe

§ 42 (A III, 32—34, B 17—20)

32. Če je človek odgriznil (svobodnemu) človeku nos^{79a} in (mu ga) je odtrgal,
33. bo odtehtal (= plačal) eno mino srebra.
(Za) oko (bo plačal) eno mino, (za) zob pol mine.
34. (za) uho pol mine. (Za) udarec po licu bo odtehtal (= plačal) 10 seklov srebra.

§ 43 (A III, 35—36, B III, 21—22)

35. Če je človek odtrgal prst (svobodnemu) človeku,^{79a}
36. bo odtehtal (= plačal) dve tretjini mine srebra.

⁷² Glagol *pařaru* pomeni »odkupiti, rešiti, oditi«; prim. A. Ungnad, VAB, VI, str. 359. Prevod ostane za sedaj negotov. Prim. komentar.

⁷³ Za pomen »izpričati, določiti, ugotoviti« glej Ungnad, VAB, VI, str. 313.

⁷⁴ Pomen besede ni dognan. Goetze (str. 85) je ne prevaja, Böhl, str. 100, misli na sostanovaleca (biiwoner). — Ungnad, VAB, VI, str. 242, prevaja besedo s »tovarišem« (Genosse). Meißner, Lexikographie, II, str. 45, domneva, da je bil *ubārum* metojk, ki se je kot »prijatelj« priselil v neko mesto iz drugega mesta. — Prim. citat v Delitsch, HWB, str. 10; Miles-Gurney, str. 186.

⁷⁵ Za pomen glej zgoraj op. 63.

⁷⁶ Goetze (str. 85) besede ne prevaja. Pridevnik *mûdû* pomeni »vešč, znan, prijateljski« (Delitsch, HWB, str. 306). Morda bi mislili na veščaka, ki se mudi v tujem mestu; vendar je tudi ta razlaga zelo negotova.

⁷⁷ Glej zgoraj op. 31.

⁷⁸ Izraz prevajam po Goetze-ju, str. 85.

⁷⁹ Miles-Gurney, str. 186, razumevata določbo tako, da mora gostilničarka tem osebam prodajati pivo »po splošni ceni«. Pivo so najbrž le-ti dolžni oddajati iz kakšnega razloga. — Böhl, str. 103, pa misli, da morajo te osebe oddajati pivo kot davščino. Zato naj jim gostilničarka dobavlja potrebno pivo po splošni ceni.

^{79a} Dobesedno: »odgriznil je nos človeka«.

§ 44 (A III, 36—37, B III, 23—24)

Če je človek človeka v prepiru (?)⁸⁰

37. vrgel po tleh (?) in je zlomil njegovo roko (?),⁸⁰ bo odtehtal (= plačal) pol mine srebra.

§ 45 (A III, 38, B III, 25)

38. Če je zlomil njegovo nogo, bo odtehtal (= plačal) pol mine srebra.

§ 46 (A III, 39—40)

39. Če je človek udaril človeka in zlomil njegov(o) ...⁸¹

40. bo odtehtal (= plačal) tretjino⁸² mine srebra.

§ 47 (A III, 40—41)

Če je človek v pretepu⁸³ ranil (svobodnega) človeka,

41. bo odtehtal (= plačal) 10 seklov srebra.

14. oddelek: *Stvarna pristojnost sodišč*

§ 48 (A III, 42—44, B IV, 1—3)

42. In sodnikom (naj velja): od tretjine⁸² mine do ene mine

43. naj človeku opraviijo njegovo pravdo.⁸⁴

44. Zadeva (v kateri se odloča glede) življenja, (mora priti) pred kralja!

15. oddelek: *Pravo glede sužnjev*

§ 49 (B IV, 4—5)

4. Če je bil človek zaloten z ukradenim sužnjem (ali) z ukradeno sužnjo,

5. bo suženj odpeljal (s seboj drugega) sužnja, sužnja (pa bo odpeljala drugo) sužnjo.

§ 50 (A IV, 1—7, B IV, 6—10)

1. Če je namestnik, rečni poveljnik,⁸⁵

2. uradnik,

3. kdorkoli je, ujel pobeglega⁸⁶ sužnja,

⁸⁰ Poškodovano mesto je dopolnjeno po Goetze - ju, str. 87.

⁸¹ Izraz je poškodovan.

⁸² Tako Miles - Gurney, str. 186; Goetze, str. 87: dve tretjini.

⁸³ Tako prevajam skladno z Miles - Gurneyem, str. 187, ki čitata: *ina risbatim* = »v pretepu«. Prim. § 206 HZ; Ungnad, HG II, str. 165.

⁸⁴ Za to rečenico prim. A. Walther, *Das altbabylonische Gerichtswesen* (= LSS, VI, 4—6), Leipzig 1917, str. 218.

⁸⁵ Prim. v. Soden, str. 372.

⁸⁶ Beseda pomeni »izgubljen«, pri sužnju bo mišljen »pobegli« suženj.

4. pobeglo sužnjo, izgubljeno govedo, izgubljenega osla,
5. ki je last dvora ali muškena,^{86a} pa (tega) ne pripelje v Ešnunno,
6. ampak (ga) zadržuje v svoji hiši — sedem dni (ali) mesec dni pusti preteči^{86a} — tedaj ga bo dvor zaradi tatvine
7. pregnjal.

§ 51 (A IV, 7—9, B IV, 11—13)

Suženj ali sužnja iz Ešnunne,

8. ki mu je napravljena obveza (?),⁸⁷ veriga⁸⁸ in značka,⁸⁹
9. ne sme brez (dovoljenja) svojega gospodarja oditi skozi ešnunska mestna vrata.

§ 52 (A IV, 10—13, B IV, 14—16)

10. Sužnju ali sužnji, ki v varstvu⁹⁰ (tujega) poslanca
11. vstopi skozi ešnunska mestna vrata,
12. se napravijo obveza(?), veriga in značka⁹¹ in nato
13. ostane v varstvu svojega gospodarja.

16. oddelek: *Jamstvo za škodo, ki nastane zaradi zanemarjanja imovinskih predmetov (vola, psa, zidu)*

§ 53 (A IV, 13—15, B IV, 17—19)

Če je vol prebodel vola in je

14. povzročil njegovo smrt, si bosta kupno ceno živega vola in vrednost⁹² mrtvega vola
15. delila lastnika obeh volov.

§ 54 (A IV, 15—18, B IV, 20)

Če ima vol navado, da pobode in je

16. oblastvo (*bābtum*)⁹³ na to opozorilo njegovega lastnika, (ta pa) nato ni njegove glave niže privezal⁹⁴ in (vol)

^{86a} Dostavka: »ki je last dvora ali muškena«, in »sedem dni ali mesec pusti preteči«, sta samo na plošči B (vv. 8 in 9 s.).

⁸⁷ Prim. v Soden, str. 372 s.

⁸⁸ V. Soden, str. 372 s., misli na verigo na nogah, ki naj ovira sužnja pri hoji in naj otežkoča njegov pobeg.

⁸⁹ Prim. David, *Die Adoption im altbabylonischen Recht*, str. 48 ss.

⁹⁰ Glagol pomeni »stražiti, varovati« ipd. (Delisch, HWB, str. 477).

⁹¹ Prim. zgoraj opombe 87—89.

⁹² Kot pomen za *tahhu* navaja Ungnad, VAB, VI, str. 400: »morda namestnik (Ersatzmann)«. Zato prevajam po smislu kot »vrednost«; Goetze, str. 89, ima »the equivalent«, Böhl, str. 105: »de tegenwaarde«.

⁹³ Miles-Gurney, str. 187: *Bābtu* as in CH. 151 is probably the local court or meeting at a city-gate. — Tako bi bilo tudi razumevati §§ 126, 142 in 251 HZ (prim. še W. Eilers, *Die Gesetzesstele Chammurabis*, v AO, 31, 3—4, 1932, str. 80, s. v. »Tor«; pogrešno Ungnad, HG II, str. 125, s. v.).

⁹⁴ Tako v. Soden, str. 373, ki mu sledita Miles-Gurney, str. 187.

17. je pobodel (svobodnega) človeka in povzročil njegovo smrt, (tedaj) bo lastnik vola
18. odtehtal (= plačal) dve tretjini mine srebra.

§ 55 (A IV, 18—19)

- Če je (vol) pobodel sužnja in
19. je povzročil njegovo smrt, bo odtehtal (= plačal) 15 seklov srebra.

§ 56 (A IV, 20—23)

20. Če je pes popadljiv⁹⁵ in je oblastvo (*bābtum*)⁹³ na to opozorilo njegovega lastnika, (ta pa)
21. svojega psa ni zavaroval (= privezal),⁹⁶ tako da je
22. ugriznil (svobodnega) človeka in povzročil njegovo smrt,
23. (tedaj) bo lastnik psa odtehtal (= plačal) dve tretjini mine srebra.

§ 57 (A IV, 23—24)

- Če je sužnja
24. (pes) ugriznil in je povzročil njegovo smrt, bo odtehtal (= plačal) 15 seklov srebra.

§ 58 (A IV, 25—28)

25. Če se zid nagne in je oblastvo (*bābtum*)⁹³ lastnika zidu (na to)
26. opozorilo, (vendar) ni popravil svojega zidu in nato
27. se je zid podrl in je povzročil smrt sina (svobodnega) človeka,
28. (tedaj je to pravda za) življenje (in spada pod) kraljevo sodstvo.⁹⁷

17. oddelek: Različne določbe

§ 59 (A IV, 29—32)⁹⁸

29. Če je človek (s svojo ženo) imel otroke⁹⁹ in je nato svojo ženo
30. odslovil in si vzel drugo,
31. bo pregnan iz hiše in (od) vse imovine in nato
32. bo (od)šel za ženo, ki jo [lju]bi.¹⁰⁰

⁹⁵ Tako Miles-Gurney, str. 187.

⁹⁶ Prim. v. Soden, str. 373, ki prevaja: »Če... svojega psa ne zastraži; prim. Miles-Gurney, str. 187.

⁹⁷ Glede izraza *šimdat šarrim* prim. zlasti J. Lautner, Altbabylo-nische Personenmiete und Erntearbeiterverträge, zlasti str. 177—190. Izraz pomeni od kralja postavljene določbe, zlasti tarifne (prim. spodaj str. 38, op. 5 a), včasih pa tudi pravdne predpise (o. c., str. 177 s.).

⁹⁸ K § 59 prim. postumno Koschaker-jevo razpravo »Zur Interpretation des Art. 59 des Codex Bilalama« (v Journal of Cuneiform Studies, 1951, vol. V, str. 104—122).

⁹⁹ Dobesedno: »dal je roditi otroke« (prim. Koschaker, o. c., str. 104: »nachdem er hat Kinder gebären lassen«).

¹⁰⁰ Tako dopolnjuje in prevaja 32. vrstico v. Soden, str. 373. — Dru-gače prevaja vr. 31—32 Koschaker, o. c., str. 105 ss.; prim. spodaj ko-mentar k § 59 na str. 70 s.

§ 60 (A IV, 33—34 ss. ?)¹⁰¹

33. Če hiša (nudi) vzdrževanje (svobodnemu) človeku

34. [in je pri njenem oskrbovanju malomaren in ...]

IV. KOMENTAR

a) *Uradni cenik* (§§ 1—2)

Ešnunski zakonik se začneja z uradnim cenikom za desetorico osnovnih življenjskih potrebščin. V § 1 predpisuje zakonodajalec, kakšna količina posameznih stvari ustreza po svoji vrednosti enemu seku srebra. Med temi stvarmi je na prvem mestu žito; slede mu: troje vrst olja (poleg najboljšega še štirikrat cenejše sezamovo olje in kot najcenejše rečno olje), mast, volna, sol, neki neznan predmet in dvojce vrst bakra (poleg navadnega tudi »prečiščeni«, od navadnega za polovico dražji baker).

Nasprotno pa določa § 2 EZ, koliko žita ustreza eni prostorninski merski enoti (1 *qa* = sila) sezamovega olja, masti ali rečnega olja. Pri tem je zanimivo, da § 2 predpisuje za te predmete nekoliko višji ekvivalent v žitu, kakor bi to moralo biti po ceniku, navedenem v § 1.¹ Zakaj se § 2 omejuje samo na troje predmetov in zakaj jih dražje ocenjuje? Verjetno je ključ za odgovor na obe vprašanji v označbi ša *nishatim*, ki ga v § 2 zakonodajalec dostavlja pri omenjenih predmetih. Žal nam pomen tega izraza doslej še ni znan.² Hammurabi ga uporablja v popolnoma drugi zvezi glede ljudi, in sicer v poslabševalnem pomenu (§ 33 HZ). Ker so pa v § 2 EZ naštetih predmeti celó višje ocenjeni, si s poslabševalnim pomenom tu ne moremo pomagati. — Zelo verjetna se mi zdi razlaga, ki jo daje tej določbi Böhl.² Ker namreč pomeni ta beseda v starokapadoških asirskih listinah »dajatev, davke«, sklepa Böhl, da so po § 2 te predmete ocenjevali v zvezi s plačevanjem naturalnih davščin. Tedaj je lahko razumljivo, da je zakonodajalec nekoliko navzgor zaokrožil količine žita, s katerimi je zavezanec nadomestil svoj prvotni dolg v olju in masti.

Zakaj je zakonodajalec uvrstil tak cenik v svoj zakonik in poudaril njegov pomen s tem, da ga je postavil na začetek zakonika? Na to vprašanje ni mogoče jasno odgovoriti, dokler ne poznamo posebnih gospodarskih, družbenih in političnih razmer, v katerih je zakonik nastal. Vendar pa lahko vsaj pokažemo na dva nagiba, ki sta utegnili — eden ali drugi, morda tudi oba — odločilno vplivati na ešnunskega zakonodajalca.

¹⁰¹ Dopolnitev in prevod po v. Soden u, str. 373.

¹ Po § 1 EZ bi enemu *qa* sezamovega olja ustrezalo 2 *seah* 5 *qa* žita (po § 2: 3 *seah*), enemu *qa* masti 2 *seah* žita (po § 2: 2 *seah* 5 *qa*) in enemu *qa* rečnega olja 7,5 *qa* žita (po § 2: 8 *qa*). — Količine so v § 2 zvišane za 17 %, 20 % in 6 %.

² Prim. str. 23, op. 11.

Predvsem je verjetno, da je uradni cenik v §§ 1—2 EZ v zvezi s preходом iz naturalnega gospodarstva k denarnemu. Na to misel pridemo, če motrimo cenik v zvezi z nadaljnjimi določbami zakonika o najemninah in mezdah (§§ 3 ss.). EZ predpisuje namreč nekatere najemnine in mezde samo v žitu (§§ 4, 8, 10), druge pa najprej v žitu in alternativno tudi v srebru (»če (se da) srebro«) (§§ 3, 7 EZ), končno pa v § 11 samo v srebru. Te razlike nam postanejo razumljive, če domnevamo, da je še nedavno pred nastankom zakonika bilo gospodarstvo v Ešnunni pretežno naturalno in da so kot splošni ekvivalent³ uporabljali žito. Zelo verjetno je, da je ešnunski zakonodajalec iz stare dobe prevzel v svoj zakonik starejše določbe, v katerih sta bili najemnina ali mezda predpisani samo v žitu. V nekaterih drugih primerih je pa najbrž izpremenil dotedanjo ureditev tako, da je najemnino ali mezdo določil alternativno v žitu, subsidiarno v srebru. Končno pa je pač v najmlajših določbah in zlasti v kazenskih⁴ določbah predpisal dajatve v srebru. Če je ta domneva pravilna, je lahko razumljivo, da je zakonodajalec hotel v začetku svojega zakonika razglasiti uradni cenik in v njem predvsem predpisati ekvivalent v srebru za desetero najvažnejših življenjskih potrebščin.

Po drugi strani lahko ugotovimo, da uzakonitev cenika za osnovne življenjske potrebščine (§§ 1—2) ustreza splošni praksi starega Vzhoda.

Hammurabijev zakonik nima sicer nobene določbe, ki bi ustrezala §§ 1—2 EZ, pač pa še mnogo podrobneje ureja najemnine, mezde in nagrade za uporabljanje tujega voza, ladje, živine in tuje delovne sile kakor tudi za delo različnih obrtnikov.⁵ Pri tem se HZ v §§ 51 in "89" glede preračunavanja žita v denar (srebro) sklicuje na neki očitno starejši »kraljevi cenik« (*šimdat šarrim*).^{5a} Na tak cenik se ozira tudi § 3 sumerskega mestnega prava, ki je najbrž iz Uruka.^{5b}

Hetitski zakonik ima svoj precej obširen cenik, o katerem odreja, da velja prav tako za mesto kakor za deželo (§ 184). V njem je določena kupna cena za sužnje, ki so izvežbani obrtniki,⁶ in za navadne

³ Prim. G. A. Kozlov, Kapitalistična blagovna proizvodnja in vloga denarja v kapitalizmu (slov. prevod v Ekonomski in filozofski knjižnici, Ljubljana 1949), str. 29 ss.

⁴ §§ 9, v. 32; 12, v. 39; 13, v. 42; 22, v. 17 s.; 31, v. 12; 42—47; 54, v. 18; 55, v. 19; 56, v. 23; 57, v. 24. — Dajatev drugega sužnja je predpisana v §§ 25; 49.

⁵ Prim. §§ 239; 242; 243; 257; 258; 261. Podrobneje prim. str. 46.

^{5a} K temu izrazu prim. E. Cuq, *Études*, str. 10 s.; A. Walther *Das altbabylonische Gerichtswesen* (= LSS, VI, 4—6), Leipzig 1917, str. 98; M. San Nicolò, *Die Schlußklauseln der altbabylonischen Kauf- und Tauschverträge* (= Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und ant. Rechtsgesch., H. 4), München 1922, str. 218 ss.; *Beiträge*, str. 68 s., 211; Lautner, *Altbabylonische Personenmiete*, zlasti str. 177 ss.

^{5b} Prevod str. 42, op. 3.

⁶ Med njimi so lončar, kovač, mizar, usnjar, tkalec, izdelovalec jermenov.

sužnje (§§ 176 B—177), za domačo živino (§§ 178—181),⁷ za živalske kože in meso (§§ 185—186), za baker, olje, mast, maslo, sir (§ 181), za obleko in perilo, sukno in platno (§ 182), za žito in vino (§ 185) ter celo za zemljišča⁸ (§ 183, § 185 A). Še prej (§§ 150—162?) pa ureja hetitski zakonik mezde in najemnine za uporabljanje tuje delovne sile in živine ter nagrade za nekatera poljska in obrtniška dela.⁹

Poleg zakonikov so za naše vprašanje važna tudi poročila nekaterih mezopotamskih vladarjev, ki pripovedujejo, da so za njihove vlade bile osnovne življenjske potrebščine naprodaj po izredno nizkih cenah; s tem hočejo dokazati, da je bilo takrat v njihovi deželi veliko blagostanje. Že J. Klíma¹⁰ je v zvezi z EZ opozoril na sumerskega kralja Sin-gašda iz Uruka, ki trdi, da je bilo takrat v njegovi državi mogoče za sekel srebra kupiti tri kore žita ali 12 min volne ali 10 min bakra ali 30 qa olja.¹¹ — Hammurabijev sodobnik, asirski kralj Šamši-Adad I. se podobno hvali z nizkimi cenami, ki so pod njegovo vladavo veljale za žito, volno in olje.¹² V istem smislu poroča več kakor tisoč let pozneje asirski kralj Sargon II. (724—705), da je bilo v njegovi državi v izobilju vina, žita in olja,¹³ sezam, iz katerega so stiskali olje,

⁷ Za govejo živino slede konji in osli (§ 178), drobnica (§ 179), vprežna in tovarna živina (§ 180) in žrebeta (§ 181).

⁸ V § 183 so navedene cene za oral polja, in sicer različno za troje vrst polja. V § 185 je predpisana cena za oral vinograda.

⁹ Zaporedoma določa v srebru mesečno mezdo, in sicer posebej za moške in posebej za ženske (§ 150), dalje mesečno najemnino za govedo za oranje (§ 151) in za konja, mulo in osla (§ 152). Po teh določbah slede v § 157 predpisi, s katerimi se določajo: nagrada za izdelavo bronastih posod, trimesečna mezda za žanjca in mlatiča ter dvomesečna najbrž za žanjico (§ 158), za njo najemnina za uporabljanje volov za vožnjo (§ 159) in nagrade za nekatera kotlarska (kovaška) dela (§ 160 s.) ter najbrž tudi za izkopanje kanala (?) (§ 162).

¹⁰ Arch. Or., XVI, Praga, str. 328; [New Discoveries, str. 42, op. 52].

¹¹ Fr. Thureau-Dangin, Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften (= VAB I, Leipzig 1907), str. 222, št. 1 c, vv. 15 ss.: »Za njegovega kraljevanja naj se kupujejo po 3 kori žita ali 12 min volne ali 10 min bakra ali 30 qa olja po kupnini dežele za en sekel srebra! (v. 21.) Njegova leta naj bodo leta izobilja!« (Prevod po Thureau-Danginu, o. c., str. 223). Prevod ima tudi Meißner, Babylonien und Assyrien, I, str. 361.

¹² »Ko sem gradil tempelj Enlila, mojega gospoda, je bilo kot kupnina (*maḥir*) mojega mesta Aššurja zares določeno za en sekel srebra dva kora žita, za en sekel srebra 15 min volne, za en sekel srebra 2 seah olja po tarifi mojega mesta Aššurja.« — Besedilo in prevod v Br. Meißner, Die Inschriften der altassyrischen Könige, Leipzig 1926, str. 24, v. III, 15—23, IV, 1—3. Prim. tudi Br. Meißner, Könige Babylonien und Assyriens, Leipzig 1926, str. 96; Babylonien und Assyrien, I, str. 361.

¹³ Že vladar sumerske mestne države v Lagašu, patesi Gudea (kakih 200 let pred Bilalamo) našteva kot dokaze blagostanja: rodovitna polja, obilico vode v prekopih, obilje olja in volne (prim. Fr. Thureau-Dangin, VAB, I, str. 100, XI, v. 12—17; dalje Br. Meißner, Babylonien und Assyrien, I, str. 54). — Tudi HZ omenja v § 178 kot osnovne življenjske potrebščine: hrano, mazilno olje in obleko. — Prim. iste potrebščine v staro-

so prodajali po isti ceni kakor drugo žito; za vsak predmet je bila cena določena.¹⁴

Zadnji stavek v Sargonovi samohvali nam priča, da je bilo določanje maksimalnih cen na Vzhodu zelo pogosten pojav. Tudi v listinah iz Hammurabijeve dobe se omenjajo ceniki nekaterih mest, tako Ešnunne (Tupliš) in Sipparja.^{14a} Pravzaprav je Dioklecijan samo nadaljeval s prastaro prakso, ko je v času hudih gospodarskih kriz izdal svoj *edictum de pretiis rerum venalium*.¹⁵ Če upoštevamo vso to vzhodno zakonodajno prakso, se ne bomo čudili, da je ešnunski zakonodajalec postavil cenik prav na začetek svojega zakonika.

Našteti ohranjeni ceniki nam omogočajo, da opazujemo vsaj za najvažnejše predmete, kako so se cene izpreminjale. — Začnimo z žitom. Ceno, ki jo določa § 1 EZ, kor žita za sekel srebra, najdemo že kakih 300 let prej na Manišusovem obelisku;¹⁶ omenja se tudi za časa tretje dinastije iz Ura, dasi so takrat žito včasih tudi dražje prodajali ($\frac{1}{3}$ kora žita za sekel srebra).¹⁷ V primeri s ceno žita po EZ je Sin-gašidova cena trikrat, Šamši-Adadova pa dvakrat nižja. Zgodovinarji močno dvomijo, da bi bile tako nizke cene kdaj zares veljale.¹⁸

Glede olja razlikuje ešnunski zakonodajalec v § 1 EZ troje vrst, medtem ko drugi viri omenjajo cene samo za eno vrsto olja. Za našo primerjavo bo najbrž treba uporabljati ešnunsko drugovrstno sezamovo olje, za katero je postavljena cena: 12 qa olja = sekel srebra (v. 10). Če je ta vrsta olja ustrezala drugod običajnemu olju, potem je cena najbrž vzeta iz resničnega življenja. Kajti tudi druge navedbe nihajo okoli te cene. Manišusu navaja, da je bilo v njegovem času mogoče kupiti 10 qa olja za sekel srebra, po listinah iz časa tretje dinastije iz Ura se je za sekel srebra dobilo zdaj 9 qa, zdaj 15 qa olja. Še tisoč let pozneje so v babilonski dobi prodajali zopet po 10 qa olja za sekel srebra. Neverjetni sta tudi pretirano nizki ceni, ki jih nava-

babilonskih listinah HG III, 144; 145; za novobabilonske prim. San Nicolò-Ungnad, NRVU, št. 12, str. 20; str. 22, op. 7. — Prim. dalje J. G. Lautner, Personenmiete, str. 109, op. 353, in Schwenzner, str. 22.

¹⁴ D. D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia, vol. II: Historical Records of Assyria, Chicago 1927, št. 119, str. 62 s.

^{14a} Prim. HG IV, 877 (= Schorr 44), v. 6—8: »Po tarifi (*ki-ma kar*) mesta Tupliša (= Ešnunne) bo odtehtal srebro.« Tarifa (*kāru*) mesta Sipparja se omenja n. pr. v HG IV, 852 in v pismih Hammurabijevih naslednikov Samsuiluna in Abi-ešuha (gl. Ungnad, Babylonische Briefe aus der Zeit der Hammurapi-Dynastie = VAB, VI, 1914, str. 319 s.).

¹⁵ P. Krüger, Geschichte der Quellen und Litteratur des Römischen Rechts, 2. Aufl., München-Leipzig 1912, str. 261; B. Kübler, Geschichte des Römischen Rechts, Leipzig-Erlangen 1925, str. 361.

¹⁶ Manišusu, vladar prve akadijske dinastije, poroča v svojem obširnem napisu o nakupovanju zemljišč. Kupnino določa najprej v žitu in jo po ključu: »1 kor žita = 1 sekel srebra« preračunava v srebro. Primerjaj Br. Meißner, Babylonien und Assyrien, I, str. 355, 362.

¹⁷ Schwenzner, str. 19 ss., 102.

¹⁸ Prim. Schwenzner, str. 7 in 22; Meißner, Warenpreise, str. 4 s.; Babylonien und Assyrien, I, str. 361.

jata za olje Sin-gašid (30 qa) in Šamši-Adad (20 qa olja za sekel srebra).¹⁹

Tudi cena volne, 6 min za sekel srebra po § 1 EZ, je ista, kakor je bila uradno predpisana za časa Hammurabijeve dinastije (1 talent [= 60 min] za 10 seklov srebra).²⁰ Maništusu poroča, da je bila takratna cena: 4 mine volne za sekel srebra, torej za tretjino višja od ešnunske. Sin-gašid in Šamši-Adad I. imata tudi za volno neverjetno nizke cene (12 min, 15 min za sekel srebra).

Za baker določa § 1 EZ dvoje cen (3 mine oziroma 2 mini bakra za sekel srebra); razlika bo najbrž posledica različne kakovosti. Podobne cene²¹ (od 2 do 2½ mine) omenjajo tudi tempeljske listine. Po hetitskem zakoniku (§ 181) stanejo 4 mine bakra en (pol?)sekel srebra. Malo verjetna je Sin-gašidova trditev o prodajni ceni desetih min bakra za sekel srebra. — Po ešnunskih cenah bi bilo razmerje med srebrom in bakrom kakor 1 : 180 ali 1 : 120.²²

Po tej kratki primerjavi smemo sklepati, da so cene, kakor jih določa § 1 EZ, bile precej blizu tedanjim splošnim cenam in so v življenju najbrž zares veljale.

b) *Najemnine in mezde (§§ 3—11)*

Za cenikom, ki določa kupno ceno za nekatere osnovne življenjske potrebščine, uvršča zakonodajalec določbe o najemninah za uporabljanje tujih prevozil kakor tudi o mezdah za različna dela, zlasti žetvena.

V § 3 EZ je določena najemnina za voz z volovsko vprego, pri čemer oskrbi najemodajalec tudi voznika. Najemnina je določena prvenstveno v žitu, nato pa v srebru. Odmerjena je po dnevih, iz česar lahko sklepamo, da se take najemne pogodbe niso sklepale za daljšo dobo. — HZ predpisuje prav tako v § 271 enodnevno najemnino za »govedo, voz in njegovega voznika«; najemnina (180 qa) je določena v žitu in je za 80 % višja kakor v Ešnunni. Vrh tega določa § 272 HZ dnevno najemnino samo za voz, ta znaša 40 qa žita.

Poleg prevoza po kopnem je v Mezopotamiji uporaben tudi prevoz po vodni poti; to je bilo važno zlasti za kraje v bližini Tigrisa, ki

¹⁹ Schwenzner, str. 22 ss., 103.

²⁰ Schwenzner, str. 27 s., 105.

²¹ Prim. Schwenzner, str. 31.

²² Po Singašidu bi bilo razmerje med ceno srebra in bakra 1 : 600, pri Hetitih 1 : 240 (ev. 1 : 480, če je bil hetitski polsekel res samo polovica babilonskega sekla), po starokapadoških ploščah od 1 : 180 do 1 : 46 (prim. A. Götz, Kulturgeschichte, str. 114, op. 1). — V Egiptu je za 18. dinastije veljalo razmerje 1 : 80; vendar je tudi tam kolebalo med 1 : 80 in 1 : 48 (prim. H. Kees, Kulturgeschichte, str. 133 in op. 1).

je za plovbo bolj uporaben kakor Evfrat.¹ Zato se več določb bavi s prometom po vodi. Tako predpisuje § 4 EZ najemnino za čoln ali manjšo ladjo, in sicer zopet v žitu. Posebej je določena, prav tako v žitu, nagrada za vodnika čolna ali ladje. Ker govori določba samo o enem čolnarju (ali ladjarju), smemo sklepati, da so bila ta prevozila čolni ali male ladje. Iz dejstva, da je najemnina določena za en dan, lahko spoznamo, da take vožnje niso bile posebno dolge. Koliko je znašala najemnina, iz poškodovanega teksta ni mogoče dognati; zdi se, da je bila odmerjena po ladijski prostornini. Iz kratke najemne dobe in najemnine v žitu smemo sklepati, da so se taki najemi sklepali predvsem za prevoz poljskih pridelkov po kopnem ali po vodi. — Hammurabi predpisuje različne enodnevne najemnine za troje vrst ladij (§§ 275—277); določene so v srebru. Letno nagrado za kapitana določa v žitu v § 239.

V zvezi z najetjem tujega čolna ureja naslednji § 5 EZ jamstvo za zakrivljeno potopitev najetega čolna, nadaljnji § 6 pa kazni za neupravičeno uporabljanje tujega čolna.

Kadar je čolnar s svojo malomarnostjo zakrivil, da se je najeti čoln potopil, je moral plačati odškodnino za vse, kar se je s čolnom vred potopilo, torej za ves tovor (§ 5). — Zanimivo je, da se s podobnim vprašanjem bavi tudi § 3 nekega sumerskega mestnega prava, najbrž iz Uruka, ki ga je objavil A. T. Clay leta 1915.² Po tej določbi mora najemnik plačati lastniku vrednost potopljene ladje, in sicer po veljavni državni tarifi.³ Medtem ko § 5 EZ molče računa s tem, da je čoln najet samo za en dan (podobno kakor v § 4 EZ), imamo opraviti v § 3 iz Uruka z daljšo vožnjo in najbrž z ladjo, ki je več vredna. Zato se zakonodajalec v Uruku zanima predvsem za ladjo, v § 5 EZ pa tudi za tovor, ki se je potopil z ladjo vred. — HZ obravnava posamezna vprašanja v posebnih določbah. Po § 236 HZ mora kapitan, ki je najeto ladjo po svoji malomarnosti potopil ali uničil, lastniku povrniti ladjo. Kadar je bil z ladjo vred najet tudi kapitan in se je natovorjena ladja potopila po kapitanovi malomarnosti, mora kapitan povrniti ladjo in tovor (§ 237). Če se kapitanu posreči, da potopljeno ladjo zopet dvigne, plača lastniku samo polovico njene vrednosti (§ 238). — Kakor sta že Miles-Gurney⁴ opozorila, označuje Hammurabi v §§ 236 (v. 32 s.) in 237 (v. 45 ss.) dejanski stan čolnarjevega delikta (»čolnar je bil malomaren, ladjo je

¹ Prim. za pomen, ki ga imajo ladje za prevažanje zlasti žita, n. pr. VAB, VI, 1, 4, 6, 9; 48, 11; 152, 11 s.; 189, 14, 19; 194, 5.

² A. T. Clay, *Miscellaneous Inscriptions in the Yale Babylonian Collection*, New Haven 1915, No. 28.

³ A. Deimel (*Šumerische Grammatik*, 2. Aufl., Roma 1939, str. 105) prevaja določbo tako: »Če kdo na svojem trgovskem potovanju (?) pride v težave in pusti, da se ladja potopi, naj lastniki ladje določijo (?) njeno vrednost in on (= najemnik ladje) mora plačati po (tarifi) svojega kralja.«

⁴ *Symbolae Hrozny*, II, str. 178, 180; sedaj tudi Driver-Miles, *The Babylonian Laws*, Oxford 1952, str. 8, op. 3.

potopil«) z istimi besedami kakor § 5 EZ. Primerjava obeh določb nam pokaže, da je babilonski zakonodajalec starejšo enotno določbo po svoje razpletel in dopolnil. — O močno poškodovanem § 5 LZ bomo razpravljali pozneje.

Naslednji § 6 EZ je jezikovno precej nejasen. Kazen 10 seklov mora plačati, kdor neupravičeno uporablja tuj čoln, ki si ga je najbrž samovoljno vzel v posest (*furtum usus*, kakor sta to že ugotovila Miles in Gurney⁵). Podrobnosti njegovega ravnanja nam niso znane. — V drugih zakonikih ni nobenega podobnega pravnega pravila.

Naslednja skupina določb tega oddelka se bavi s pogodbenimi odnosi, ki nastajajo v zvezi z žetvijo in mlatvijo žita. Mezda za žanjca je določena v žitu ali v srebru (§ 7), za čistilca žita samo v žitu (§ 8). Obe sta odmerjeni po dnevih, kar lahko sklepamo iz njune višine (20 qa oziroma 10 qa). Da je mezda za žanjca dvakrat večja kakor čistilčeva, si lahko razložimo s tem, da žetvenih del ni mogoče odlagati; zato je lastnik polja moral žanjcem plačati večjo mezdo.

Še bolj zanimiva je določba § 9. V njej se obravnavajo pravne posledice, ki naj jih trpi žanjec, ki ni izpolnil svojih obveznosti, ki jih je prevzel s pogodbo o delu pri žetvi na tujem polju.⁶ V Mezopotamiji se taka pogodba ne sklepa kot konsenzualni kontrakt, kakor po rimskem pravu, ampak kot realni kontrakt. Pogodba je sklenjena s tem, da kmet izroči žanjcu sekla srebra (§ 9, v. 30). Poleg tega pripada delavcu neka, najbrž po kakem starem⁷ običaju določena količina žita, olja in obleke. Če žanjec sklenjene pogodbe ni izpolnil, mora po § 9 EZ sopogodbniku plačati 10 seklov srebra in mu vrniti vse naturalne deputate; le neko majhno količino žita (15 qa) sme obdržati, morda kot nagrado za tisto delo, ki ga je že opravil.

HZ nima določb, ki bi ustrezale §§ 7—9 EZ. Pač pa je iz časa prve babilonske (= Hammurabijeve) dinastije ohranjenih na zasebnih listinah večje število žetvenih pogodb; podrobno jih je proučil J. G. Lautner.⁸ Že leta 1923 je Koschaker⁹ ugotovil, da se med starobabilonskimi najemnimi pogodbami jasno ločita po strukturi in po posebni terminologiji dve skupini: najem nepremičnin in najem premičnin ter delovne sile. Pogodbe o uporabljanju človeške delovne sile so Babiloncem samo podvrsta najemnih pogodb o premičninah.⁹ Tudi

⁵ l. c., str. 181.

⁶ O žetvi prim. Br. Meißner, *Babylonien und Assyrien*, I, str. 186, 196, 366.

⁷ Ustrezni izrazi so v akadjskem zakoniku pisani kot sumerski ideogrami. Verjetno je, da so prevzeti iz sumerskih določb ali iz sumerskih pogodbenih obrazcev. Popolnoma zanesljiv pa tudi ta kriterij ni; prim. Koschaker, *Symb. Hrozný*, IV, str. 258.

⁸ *Altbabylonische Personenmiete und Erntearbeiterverträge*, Leiden 1936, zlasti str. 15 ss., 32 ss., 38 s., 142 ss., 226 ss. in passim.

⁹ HG VI, str. 99 s.

EZ (§§ 4, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 22) ima isto besedo *idu* za najemnino in mezdo.¹⁰

Vendar so bile pogodbe z žanjci tako gospodarsko važne, da se je za te pogodbe razvil v praksi poseben pogodbeni obrazec, ki se začnja z ugotovitvijo:

»(toliko) seklov (šestino, četrtno, polovico, dva sekla)¹¹ srebra je (en) pogodbenik prejel od drugega za žanjca (ali za žanjce).« To se pravi: kmet si je zagotovil žanjce za bližnjo žetev z delnim plačilom vnaprej. V pogodbenem obrazcu je izrečena ista ugotovitev s stališča žanjca, kakor jo vsebuje § 9 EZ glede kmeta, ki si je žanjca najel. Z drugimi besedami se to pravi: v Ešnunni in pozneje v Babilonu so sklepali pogodbe z žanjci kot realne kontrakte.

Lautner¹² razlikuje med žetvenimi pogodbami dve podvrsti. Prejemnik omenjenega naplačila se namreč včasih zaveže, da »bo ob žetvi žanjec prišel«, drugikrat pa, »da bodo ob žetvi žanjci prišli«, pri čemer navadno pove tudi njihovo število (9—36).¹³ Nato sledi pogodbeni sankcija: »če ne pride(jo), veljajo kraljevi zakoni.«¹⁴ — Po tej formulaciji se vsaj v drugem primeru prejemnik naplačila zavezuje, da bo pripeljal potrebno število žanjcev, ne zavezuje se pa, da bo sam žetel.¹⁵ Lautner sodi, da velja isto tudi v pogodbah, ki uporabljajo prvo pogodbeno formulacijo, kjer pogodbenik obeta, da bo en žanjec prišel; po Lautner-jevem mnenju je pogodbenik samo takrat dolžan, da tudi sam žanje, kadar pogodba pravi, da je kmet najel žanjca »osebno« (*itti ramanišu*).¹⁶ — Za pogodbo po § 9 EZ ne more biti nobenega dvoma, da je moral pogodbenik pri žetvi sam delati (prim. § 9, v. 32: »žetve ni opravil«). Zaradi velike podobnosti med § 9 EZ in omenjeno formulacijo, ki govori samo o enem žanjcu, se mi zdi zelo verjetno, da je bil tudi po takih starobabilonskih pogodbah pogodbenik, ki je prejel od kmeta naplačilo, zavezan, da tudi osebno dela. Pri tem je treba opozoriti na to, da najdemo omenjeni dostavek, ki kaže izrečno na osebno delovno obveznost, samo v nekaterih splošnih delovnih (oziroma osebno-najemnih), nikjer pa ne v žetvenih pogodbah.¹⁷

¹⁰ Prim. spredaj str. 23, op. 13.

¹¹ N. pr. šestino sekla: HG III, 557; četrtno: HG III, 555; polovico: HG III, 569; [?] seklov: HG III, 565; 2 sekla: HG III, 541; HG VI, 1677. — V HG III, 559, dobi 1 kor žita.

¹² Prim. za starobabilonske pogodbe Koschaker, HG VI, str. 100; Cuq, *Études*, str. 232 ss.; San Nicolò, *Beiträge*, str. 246; Lautner, *Personennmiete*, str. 15.

¹³ Prim. izčrpne navedbe pri Lautnerju, o. c., str. 33, op. 110—112. — N. pr. 9 delavcev omenja HG V, 1002; 10 delavcev HG IV, 1003 in HG V, 1173; 36 delavcev HG IV, 1004. — Števila ne navajajo n. pr. HG IV, 1010; 1011; 1022; 1023; 1024.

¹⁴ K temu izrazu prim. zgoraj str. 38, op. 5 a.

¹⁵ Prim. Lautner, o. c., str. 24; 162 ss.

¹⁶ O. c., str. 3, 162 ss.

¹⁷ N. pr. HG III, 548; 551; 556; 560; 567; HG IV, 1008; HG VI, 1674; 1680.

Kako dolgo naj trajajo žetvena dela, listine navadno ne povedo. Le v nekaterih primerih je čas določen, kar ustreza tudi § 9 EZ¹⁸

V Ešnunni sklepa kmet žetveno pogodbo s svobodnim žanjcem, ker najbrž ni bilo mnogo sužnjev. V Hammurabijeji Babiloniji je bilo sužnjev mnogo več, zato se pogosto sklepajo tudi žetvene pogodbe o uporabljanju delovne sile sužnjev.¹⁹ Morda so žetvene pogodbe svobodnih žanjcev prav zato postale za zakonodajalca manj zanimive in jih HZ ne obravnava — kajpak, če niso bile morda obravnavane v še neizpolnjenem delu velike vrzeli Hammurabijeve stele.

Še v novobabilonski dobi so nagrade žanjcev določene v žitu.²⁰ Zanimivo je, da se kot sankcija zaradi kršitve pogodbe določa plačilo 10 seklov srebra²¹ kakor po § 9 EZ.

Hetitski zakonik vključuje v tako pogodbo tudi mlatev²² in predvideva nagrado v žitu za moškega delavca za tri mesece, za žensko pa za dva meseca. Ženska nagrada je znašala tri petine moške nagrade (§ 158 het. zak.).

Naslednji § 10 EZ predpisuje dnevno najemnino za osla in njegovega poganjača; osla so najbrž uporabljali pri mlatvi.²³ Človek dobi tu za nagrado enako količino žita, kakor znaša najemnina za živino.

Hammurabi določa prav tako po 10 qa žita kot najemnino za osla, o katerem izrečno pove, da je najet »za mlatev« (§ 269 HZ). Za govedo je ob mlatvi najemnina dvakrat večja, za kozla pa desetkrat manjša (§ 268, § 270). Iz listine VS IX, 88 (= HG 828) lahko sklepamo, da so bile v praksi najemnine pogosto višje.²⁴

Hetitski zakonik predpisuje najemnino za vola za oranje (§ 151), za konja, mulo in osla (§ 152) v srebru in računano po mesecih.

Kot zadnja določba v tem oddelku ureja § 11 EZ mesečno mezdo za delo svobodnega človeka: sekel srebra in na račun njegove pre-

¹⁸ Po § 9 EZ dobimo dobo 15 dni, če delimo v § 9 omenjeni sekel srebra (= 300 qa žita) z 20 qa (t. j. z dnino žanjca po § 7 EZ). — V starobabilonskih listinah se izjemno omenjajo pogodbene dobe v HG III, 539 (10 dni); HG IV, 1007 (en mesec); HG IV, 1001 in HG VI, 1678 (en mesec in tri dni).

¹⁹ N. pr. HG III, 550; 568 (?); HG IV, 1001, 1007, 1012 (?), 1013 (?), 1019, HG V, 1171; HG VI, 1679 (?).

²⁰ San Nicolò - Ungnad, NRVU, št. 151.

²¹ NRVU, št. 843.

²² Prim. J. Friedrich - ov prevod § 158 het. zak. v Archiv für Orientforschung, XIII, 7, 8: »Če mož stopi ob žetvi v mezdo (razmerje) in veže snope in jih nalaga na voz, zapira hišo (določeno za skladišče) slame, pometa skedenj, (tedaj je) za tri mesece njegova nagrada 30 mer žita. Če ženska ob žetvi vstopi v mezdo (razmerje), dá (njej) za dva meseca 12 mer žita.« — Omenjanje vskladiščenja slame, očiščenja skednja in razmeroma dolga pogodbena doba, vse to kaže na to, da je pogodba obsegala razen žetve tudi mlatev.

²³ Primerjaj Br. Meißner, Babylonien und Assyrien, I, str. 196; Schwenzner, str. 43.

²⁴ Schwenzner, str. 44, 112.

hrane še zrno srebra. Če po § 1 EZ to preračunamo v žito, dobimo kot dnevno mezdo po 10 qa žita (in $\frac{5}{3}$ qa za prehrano); 10 qa žita je mezda, predpisana za čistilca žita (§ 8) in za poganjača živine pri mlatvi (§ 10), medtem ko sta čolnar (§ 4) in žanjec (§ 7) bolj plačana. Da je § 11 EZ razmeroma mlajša določba, smemo sklepati iz tega, da navaja zakonik dnevno mezdo samo v srebru.

V Babilonu se po § 273 HZ sklepa službena pogodba za vse leto, vendar tako, da je mezda določena po dnevih. Zanimivo je, da ni vse leto enaka, ampak da znaša v prvih petih mesecih po 6 zrn srebra dnevno (kar ustreza enemu seklu srebra mesečno), od šestega meseca naprej pa po 5 zrn srebra (mesečno po pet šestin sekla).²⁵ Kakor je že Br. Meißner²⁶ ugotovil, nam ohranjene listine pričajo, da so bile mezde dejansko mnogo nižje.²⁷ Poleg splošnega predpisa v § 273 HZ določa zakonik v § 274 dnevne mezde za desetero obrtnikov. Za troje izmed njih znaša po 5 oziroma 4 zrna srebra dnevno, drugod zneski niso ohranjeni. Te mezde so presenetljivo nizke. Meißner si to neugodno razliko nasproti mezdam poljskih delavcev razlaga s tem, da je kmečko delo veljalo v tedanji Babiloniji kot najbolj važno. — V žitu so določene letne mezde za ladjarja (§ 239: 6 korov), za poljedelca (?) (§ 257: 8 korov), za hlapca, ki oskrbuje goveda (§ 258: 6 korov), za pastirje govedi in drobnice (§ 261: 8 korov).

Hetitski zakonik določa mesečno mezdo v srebru, in sicer različno za moža in žensko (§ 150). Zneska v besedilu nista ohranjena.

Zanimivo je, da se vsi doslej obravnavani predpisi ešnunskega zakonika bavijo samo s kmečkimi odnošaji: z žetvijo in mlatvijo, s prevozom poljskih pridelkov z volovsko vprego in s čolnom (ladjo). Nikjer ne omenja zakonik nobenih obrtniških storitev. Če obsega sedanje besedilo celotni EZ, smemo sklepati, da je bila v Bilalamovi dobi ešnunska država pretežno država malih kmetov. — Znatno drugače je bilo četrto tisočletje pozneje v Hammurabijevi Babiloniji. Tu se zakonodajalec ponovno bavi z delom različnih obrtnikov, kar najbolje dokazuje, kako je bilo obrtništvo v Babiloniji razvito in kolikšen pomen je imelo.

²⁵ Cruveilhier, *Commentaire*, str. 242, domneva, da se je pogodbeni službena doba ujemala z babilonskim koledarskim letom. Zato so bili prvi meseci tisti, v katerih so bili dnevi najdaljši in je bilo takrat največ dela.

²⁶ *Babylonien und Assyrien*, I, str. 165.

²⁷ Prim. HG III, 548 (za 6 mesecev dva sekla srebra), 567 (mesečno pol sekla srebra), 560 (mesečno po 60 qa žita za prehrano), HG VI, 1680 (mesečno tretjina sekla srebra). Le redko je obljubljena polna mezda, tako v HG III, 551 (za »kraljevi pohod«: mesečno en sekla), v HG VI, 1674 (tri kore žita za tri mesece). V HG III, 556 ni ohranjena službena doba, v HG V, 1174 pa ne znesek mezde. Pri tem je samo listina HG VI, 1674 (in morda HG III, 567) starejša od HZ, druge so iz časa vlade Hammurabijevih naslednikov. — Prim. Schwenzner, str. 40.

c) *Varstvo muškenovih nepremičnin* (§§ 12 s.)

Če imamo take kmečke gospodarske razmere pred očmi, nam postane lažje razumljiv smisel §§ 12—13 EZ, ki naj varujeta nedotakljivost muškenove nepremične imovine. Obe določbi se razlikujeta samo po tem, da § 13 varuje nedotakljivost muškenove hiše, § 12 pa nekega dela njegovega polja ali dvorišča, ki je bil najbrž ograjen in se je imenoval *kurulum*.¹

Kdor je bil zaloten na omenjenem delu muškenovega zemljišča ali v njegovi hiši podnevi, je moral plačati 10 seklov srebra, najbrž muškenu samemu. Če je bil zaloten ponoči, je bil kaznovan s smrtjo.

Presenetljivo je, da ima zakonodajalec v §§ 12—13 EZ dvojne določb, ki bi jih bil prav lahko strnil v eno samo. Ker je dikcija drugih določb razmeroma dobra, se mi ne zdi verjetno, da bi bil zakonodajalec tako okoren, da bi ne bil znal obeh določb formulirati kot eno. Bolj verjetno bo, da sta se določbi prvotno v nekem pogledu razlikovali, najbrž sta imeli različne sankcije; iz neznanega razloga so sankcije pozneje v obeh določbah izenačili. Mogoče pa je tudi, da je v prvotnem besedilu zakonika bila samo ena izmed obeh določb, h kateri so šele pozneje dodali drugo, posneto po prvi.

Zakonodajalec varuje nepremično imovino, katere lastnik je *muškenum*. Kakor po HZ se delijo tudi v Ešnunni svobodni prebivalci na dve skupini: polnopravni državljani so *avilum*, medtem ko je v manj ugodnem položaju *muškenum*. Ta je svoboden in imovinsko sposoben, toda v nekaterih pogledih je na slabšem kakor pa *avilum*. Zanimivo je, da je njegova imovina po HZ včasih posebej varovana, takoj za tempeljsko in dvorsko (§§ 8, 15, 16).² Tudi EZ v § 50 posebej varuje dvorsko in muškenovo izgubljeno stvar; v § 34 EZ se obravnava primer, da je dvorska sužnja prepustila svojega otroka v vzrejo muškenu. Iz teh okolišnosti smemo sklepati, da so bili muškeni v Ešnunni in pozneje v Babilonu v nekem ožjem odnosu do dvora, čeprav tega odnosa še ne moremo podrobneje določiti. Končno je zanimivo, da lahko isto trdimo za srednjo Mezopotamijo, kajti v mestu Mariju (Tell Hariri) najdena diplomatska korespondenca iz Hammurabijeve dobe prav tako omenja muškenu v zvezi z dvorom.³

Smisel § 12 in § 13 EZ je nedvomno v tem, da se preprečuje tatvina na muškenovem zemljišču. Obema določbama je najbližji LZ, ki v §§ 9 s. ščiti vrt vsakega človeka. V § 9 LZ skuša zakonodajalec

¹ Prim. str. 25, op. 28.

² O tem prim. P. Cruveilhier, Introduction, str. 33 s.; A. van Praag, Droit matrimonial assyro-babylonien, str. 59 ss. in passim.

³ Prim. ARM, II: Lettres diverses, transcrites et traduites par Charles-F. Jean, Paris 1950, str. 150 s., št. 80, v. 9 s.: »žito palače in muškenov«. — Samo muškenu omenja str. 114 s., št. 55, v. 30. — F. R. Kraus, Nippur und Isin nach altbabylonischen Rechtsurkunden (= Journal of Cuneiform Studies, vol. III, 1951, New Haven), str. 35 ss. ugotavlja, da se muškeni prvič omenjajo v napisu Enlil-banija (1777—1754).

preprečiti krajo, v § 10 sekanje drevja; v prvem primeru je kazen 10 seklov srebra, v drugem pol mine. — Hammurabi ima o tem samo eno določbo v § 59. V njem kaznuje s polovico mine srebra tistega, ki »brez (privoljenja) lastnika« seka les v tujem sadovnjaku.

Za starinski značaj določb §§ 12—13 EZ je značilno razlikovanje po dnevnem času, kdaj je bil delikt izvršen. Smrtna kazen za ponočni delikt nima, kolikor je meni znano, doslej nobene paralele v klino-pisnih pravnih zbirkah. Pač pa kaznujeta nočnega tatu s smrtno kaznijo Solon⁴ in rimski zakonik XII plošč.⁵

č) *Dajatve malemu trgovcu* (??) (§ 14)

V § 14 je določena neka dajatev, ki znaša petino glavnice. Odločilni izraz za osebo, ki jo mora plačevati, je žal poškodovan; *G o e t z e* ga prevaja kot »fee«, *B ö h l*⁶ pa domneva, da gre za potujočega malega trgovca (*šamallûm*), ki opravlja različne posle za velikega finančnika in trgovca (*tamkarum*). Vprašanje mora za sedaj ostati nerešeno.

d) *Omejitev imovinske poslovne sposobnosti* (§§ 15—16)

Naslednji dve določbi najprimerneje označimo kot omejitve poslovne sposobnosti.

Najprej določa § 15 EZ, da ne smeta niti finančnik-trgovec (*tamkarum*) niti krčmarica (*sabîtum*) od sužnjev ali suženj sprejemati srebra, žita, sezamovega olja ali volne. Sporen je pri tem pomen določitve količine v zakonskem besedilu.⁷ *V. S o d e n* ga prevaja kot »v večji množini«, tako da bi bilo dovoljeno nakupovati od sužnjev manjše količine označenih predmetov, prepovedano bi bilo le nakupovanje znatnejših količin. Po *B ö h l*ovem prevodu pa ta izraz pomeni »niti v najmanjši množini ne«, tako da je vsako sprejemanje takih stvari od sužnjev prepovedano. Pravno se mi zdi *B ö h l*-ova razlaga verjetnejša. Zakonodajalec je namreč hotel s svojo prepovedjo doseči, da sužnji ne bi mogli vnovčiti ukradenega gospodarjevega srebra, žita, olja ali volne. Pri tem je bolj verjetno, da je hotel, da obvelja njegova prepoved brezizjemno.

V svoji določbi prepoveduje zakonodajalec nakup takih premičnin osebam, katerim jih suženj utegne najprej ponuditi v nakup.

⁴ G. Busolt-H. Swoboda, *Griechische Staatskunde*, 3. Aufl. (= Handbuch der klass. Altertumswissenschaft IV, 1, 1), München 1920, str. 538.

⁵ *B r u n s - M o m m s e n - G r a d e n w i t z*, *Fontes iuris Romani antiqui*, 7. ed., Tubingae 1909, str. 31, tab. VIII, 12: *Si nox furtum faxsit, si im occisit, iure caesus esto.*

⁶ Prim. str. 26, op. 29.

⁷ Prim. str. 26, op. 32.

Predvsem je to bil *tamkarum*, finančnik in trgovec, ki je bil vsaj v Babilonu najvidnejši predstavnik gospodarskega življenja in ki je bil v mnogih pogledih tudi privilegiran.⁸ V el-amarnski dobi naletimo na njegove karavane po vsej Prednji Aziji. Ker za Ešnunno še nimamo podrobnejših poročil, smemo prav iz § 15 vsaj domnevati, da je bil tudi v Ešnunni važen činitelj gospodarskega življenja. — Kot druga je utegnila priti v poštev za nakup takih stvari *sabītum*, to je krčmarica.⁹ Naj samo spomnimo, da so po HZ krčmarice veljale kot sumljive, da se pri njih zbirajo razni nepošteni ljudje. Po § 109 HZ grozi krčmarici smrtna kazen, če takih ljudi ne prime in jih ne izroči »palači«, torej kraljevemu sodišču.

Hammurabi je postavil v § 7 mnogo bolj splošno pravilo.^{9a} Kdor kupi ali sprejme v hrambo kako pomembnejšo premičnino (srebro, zlato, sužnja, sužnjo, govedo, ovco, osla ali podobno) od svobodnega sina ali sužnja, se kot tak kaznuje s smrtjo, če je to storil brez priči in brez pismene pogodbe. — Asirska pravna knjiga je posebno nezaupljiva do zakonske žene. Po § 6 je tisti, ki sprejme od tuje žene kako stvar v hrambo, sam odgovoren, če se izkaže, da je bila stvar ukradena.

Od vseh omenjenih določb se § 15 EZ razlikuje po tem, da je brez sankcije. Isto velja za naslednji § 16, ki prepoveduje, da bi mogel najeti posojilo bodisi sin, ki živi v nerazdeljeni imovinski skupnosti, bodisi suženj. Za sužnja, ki verjetno tudi v Ešnunni ni bil imovinsko sposoben, je to razumljivo.

HZ nikjer ne govori o sinu, »ki ni delil« (§ 16) s svojimi brati očetove dediščine. Večkrat ga pa omenja asirska pravna zbirka. Po § 25 prve plošče smejo vdovi, katere pokojni mož je umrl kot član take rodbinske imovinske skupnosti, njegovi bratje odvzeti nakit, ki ga ji je bil mož podaril. To smejo storiti zato, ker podarjeni nakit ni bil pokojnikova last, ampak skupna last vseh bratov-solastnikov.¹⁰ Če smemo domnevati, da je bila tudi v Ešnunni nerazdeljena dediščinska skupnost bistveno enako urejena kakor v Asiriji, nam postane § 16 EZ lahko razumljiv. Kakor suženj tako tudi brat, ki je član take skupnosti, nima lastne imovine, po kateri bi mogli njegovi upniki poseči. Zato zakon določa, da ne more najemati posojil.

S tem bi po zakonikovi razporeditvi prišli do prvih določb iz zakonskega prava (§§ 17—18 a). Vendar bomo te obravnavali skupno z drugimi rodbinskopravnimi določbami na koncu tega poglavja. Zato nadaljujemo s posojilno pogodbo.

⁸ Prim. str. 26, op. 30.

⁹ Prim. str. 26, op. 31.

^{9a} Prim. Boyer, G., Articles 7 et 12 du Code de Hammourabi (Conférences faites à l'Institut de Droit Romain en 1947), Paris 1950, str. 170 s.

¹⁰ Prim. G. R. Driver-John C. Miles, The Assyrian Laws, Oxford 1935, str. 396 s., § 25; str. 194 s., 297 ss.

e) Posojilna pogodba (§§ 18 b—21)

S posojilno pogodbo¹ se poleg že omenjenega § 16 EZ bavijo §§ 18 b—21 EZ. V § 18 b določa zakonodajalec najprej obrestno mero, ki znaša za srebro (denar) 20 %, za žito pa tretjino glavnice (33 1/3 %).

Če primerjamo to določbo z drugimi istodobnimi spoznavnimi pravnimi viri, vidimo, da so na Vzhodu splošno razlikovali posojilo žita in posojilo srebra (denarja) in glede na to pogosto uporabljali različno obrestno mero. V Hammurabijevem zakoniku nam najbrž manjka dobršen del obligacijskih predpisov, ki so bili pretežno v vrzeli med §§ 65 in 100, ki jo je mogoče samo deloma izpolniti z drugod ohranjenimi drobci. Zaradi slabo ohranjenega besedila je sporno, ali je v § "88" HZ² predpisal 20 % kot obrestno mero za denarna in za žitna posojila,³ ali pa je tudi on za žito določil 33 1/3 % obresti.⁴ W. F. Leemans^{4a} je dognal, da so za časa Hammurabijeve dinastije v praksi zahtevali pri posojilih žita zasebniki po 33 1/3 % obresti, templji pa 20 %; pri denarnih posojilih so splošno uporabljali 20 % obrestno mero.⁵ V mestu Nippurju so za časa tretje dinastije iz Ura veljale včasih 20 odstotne obresti, navadno pa 33 1/3 odstotne.⁶ Tudi obširna zbirka sumerskih in akadjskih pogodbenih izrazov in klavzul, ki je iz mesta Nippurja iz dobe države mesta Isina in se imenuje serija *ana ittišu*, razlikuje med posojili srebra (denarja) in žita. Za denarna posojila navaja na treh mestih vedno 20 % obresti, za posojilo žita kot »v mestu (navadne) obresti« pa alternativno 20 % in 33 1/3 odstotne obresti.⁷ V Asiriji ni bila, kolikor vemo, obrestna mera nikoli zakonito določena; v listinah je večkrat znatno višja od 20 %, včasih presega celó glavnico samo.⁸ V kapadoških listinah je obrestna mera 30 %, v Suzah 40 %.⁹ Obresti se plačujejo v Babiloniji letno, drugod pa mesečno.⁹

¹ Prim. M. San Nicolò, Beiträge, str. 165 ss., 216 ss. in passim, ter njegov članek »Darlehen« v RLA, II, str. 123—131.

² Šteto po W. Eilers, Die Gesetzesstele Chammurabis (= AO, 31, 3—4), Leipzig 1932.

³ Tako Eilers, AO, 31, 3—4, str. 28 in v svoji knjigi Gesellschaftsformen im altbabylonischen Recht (= Leipziger rechtswiss. Studien, H. 65), Leipzig 1931, str. 14 in op. 3.

⁴ V. Scheil v RA, XIII, 1916, str. 49; E. Cuq, Études, str. 255; M. San Nicolò, Darlehen, v RLA, II, str. 124.

^{4a} The Rate of Interest in Old-Babylonian Times (Revue Internationale des Droits de l'Antiquité, 5, 1950, str. 7—34).

⁵ Schwenzner, str. 33, ugotavlja, da je po listinah bila obrestna mera med 17 % in 20 %.

⁶ Glej op. 4a.

⁷ Landsberger, Die Serie *ana ittišu*, Tf. 2, I, 38 s., 41—43.

⁸ J. Kohler - A. Ungnad, Assyrische Rechtsurkunden, Leipzig 1913, str. 459 s.; 400 % obresti najdemo v listini ND 215 (iz leta 748) iz Nimruda, prim. A. Pohl, Orientalia, 1951, str. 253 s.

⁹ Glej op. 4a.

Nadaljnjim trem določbam (§§ 19–21) EZ je skupno to, da ena oseba, upnik, prepusti, dá (*nadanu*) drugi osebi, dolžniku, žito ali srebro, tako da mu prejemnik pozneje vrne ekvivalent. To kaže, da gre v teh predpisih za posojilno pogodbo; v tem nas potrjuje tudi okolnost, da se v §§ 20 in 21 omenjajo obresti.

§ 19 EZ obravnava primer, da upnik prepusti dolžniku neki predmet, ki ni podrobneje označen, *ana mehrišu*, kar pomeni dobesedno: »za njemu (t. j. posojenemu predmetu) enako(vredno).«¹⁰ Naravni smisel tega izraza je, da postane dolžnik zavezan, da vrne upniku enako stvar ali enako količino stvari, kakor jih je prejel od njega. Enakost dajatve in protidajatve kaže na brezobrestno posojilo, kar je verjetno še iz dveh drugih razlogov. V § 19 EZ se ne omenjajo nobene obresti. Vrh tega je značilno, da si dá upnik »vrniti svojo terjatev na skednju«, z drugimi besedami: dolžnik mora priti izpolnit svoj dolg na upnikov skedenj (prinosnina). Če vse te tri okolnosti upoštevamo, postane zelo verjetna domneva, da § 19 EZ ureja brezobrestno posojilo. Ker je posojilo brezobrestno, je izpolnitev za upnika toliko olajšana, da mu jo mora dolžnik prinesiti na njegov skedenj. Iz izpolnitve na skednju lahko sklepamo, da je bilo predmet take posojilne pogodbe žito in da je ta določba najbrž zelo stara.

Primerjalno lahko ugotovimo, da brezobrestna posojila v Mezopotamiji niso bila redka. Iz serije *ana ittišu* izvemo, da so v Nippurju imeli za brezobrestno posojilo kar dvoje izrazov: *qiptu* in *hubûtat*, medtem ko so obrestovano posojilo imenovali *hubullu*.¹¹ O brezobrestnem posojilu pričajo tudi številne listine iz stare babilonske dobe,¹² eno ali dve stoletji po Bilalami.

Večkrat najdemo tudi v listinah določbo, da mora dolžnik izpolniti svojo obveznost na upnikovem skednju.¹³ Pretežno so taka posojila brezobrestna. Tako je med 13 posojilnimi pogodbami s to izpolnitveno klavzulo, če upoštevamo listine iz Hammurabijeve dobe, samo ena, ki omenja obrestovanje,¹⁴ medtem ko se v drugih obrestovanje ali sploh ne omenja ali se celo izrečno določa, da obrestovanja ni.¹⁵ Med listinami iz Iščâlî, ki so nekako iz iste dobe kakor HZ, je v treh posojilo

¹⁰ Za pomen prim. str. 28, op. 39.

¹¹ Landsberger, Die Serie *ana ittišu*, Tf. 2, I, 57 s., 63 s., 66 ss., 74 ss., 78; prim. tudi str. 115, 254.

¹² N. pr.: HG III, št. 154, 163 (= Schorr, št. 43), 172, 176, 181–83, 185, 187, 188, 192, 193, 194, 195, 197, 199, 203, 231, 232; HG IV, št. 869, 875, 884, 885, 887, 893, 900, 906, 920 (= Schorr, 63); HG V, 1128, 1130 (= Schorr, 56, 53); HG VI, št. 1512, 1515, 1519 (?), 1522–26, 1534, 1544.

¹³ Prim. op. 14–15.

¹⁴ HG III, 148.

¹⁵ Obrestovanja ne omenjajo: HG III, 176, 183, 192, 193, 194, 195, 220, 231, 232. — Izrečno označujeta posojilo za brezobrestno: HG III, 199 in 203, indirektno pa HG III, 182 in 185 (3 kori žita so izposojeni, 3 kore ga je treba vrniti).

imenovano brezobrestno (*hubûtatû*), medtem ko je samo v eni dolžnik zavezan, da vrne posojeno žito z obrestmi, ki znašajo tretjino glavnice.¹⁶ Iz teh primerov sledi, da ni prav nič nenavadnega, če se ešnunski zakonodajalec bavi najprej z brezobrestnim posojilom.

Besedilo § 20 je v svoji prvi vrstici (v. 10) poškodovano, sporen je tudi drugi glagol v zadnji vrstici (v. 11). S potrebnim pridržkom si razlagam določbo tako, da je upnik posodil dolžniku »žito za srebro« (v. 11): če ima prav v. S o d e n,¹⁷ je bilo posojilo v zvezi z dolžnikovo preskrbo. Dolžniku je najbrž pred žetvijo zmanjkalo žita, zato je vrnitev dogovorjena za čas ob žetvi (v. 12). Upnik je posojeno žito ocenil v srebru in dolžnik bi najbrž moral vrniti upniku ali toliko srebra, kolikor je bilo ocenjeno žito pred žetvijo, ko je bilo drago, ali pa toliko žita, kolikor bi ga bilo mogoče ob žetvi kupiti po nizki ceni za isti znesek srebra. V § 20 EZ zakonodajalec preprečuje oderuško izkoriščanje s tem, da odreja, da mora dolžnik vrniti upniku samo toliko žita, kolikor ga je bil prejel kot posojilo in obenem naj doda še tretjino glavnice za obresti.

Podobne oderuške težnje upnikov zavrača Hammurabi v svojem zakoniku. Upnik, ki je posodil dolžniku srebro (denar), si je izgovoril, da bo smel požeti dolžnikovo žitno ali sezamovo polje, bodisi da ga bo obdelal upnik (§ 49 HZ) ali dolžnik (§ 50 HZ). Z dolžnikom, ki je bil lastnik vrta, se je upnik včasih dogovoril, da bo namesto plačila smel upnik obrati dateljne na dolžnikovem vrtu (§ 66 HZ). Hammurabi takih pogodb ne pripoznava, ampak odreja, da mora zemljiški lastnik sam požeti svoje polje ali pa pobrati pridelke na svojem vrtu, da more nato plačati svoj dolg z obrestmi vred — pri čemer dolžniku vendarle še nekaj pridelka ostane.¹⁸ Posebej se bavi HZ tudi s primerom, da dolžnik nima srebra, da bi ga upniku vrnil; tedaj sme plačati svoj dolg v (žitu ali) sezamu (§ 51).

V § 20 EZ odklanja zakonodajalec take posojilne pogodbe, da bi dolžnik moral za posojeno žito vrniti srebro. V naslednjem § 21 pa EZ določa, da so veljavne pogodbe, po katerih bo dolžnik, ki mu je bilo posojeno srebro, srebro tudi vrnil z zakonitimi 20 % obrestmi vred. Če mi obe določbi § 20 in § 21 tako vzporedimo, nam postane njun smisel dobro umljiv. Nenavaden je samo izraz, da je upnik »dal srebro *ana*

¹⁶ Seif, Miriam, Über die altbabylonischen Rechts- und Wirtschafts-urkunden aus Iščālī. Inaug. Diss., Berlin 1938, št. 5 (str. 24: 33⅓ % obresti); brez obresti: št. 6—8. — Mesto Iščālī (stari Dur-Rimuš), 30 km jugozapadno od Ešnunne in 20 km jugovzhodno od Bagdada, je spadalo k državi mesta Ešnunne (Seif, o. c., str. 12).

¹⁷ Symbolae Hrozný, II, str. 370. — Prim. prevod § 20 na str. 28.

¹⁸ Prim. tudi posle »za napolnitev žetve«, ki so omenjeni v številnih listinah, n. pr. HG III, št. 206—208, 215 i. dr. Prim. J. Kohler v HG III, str. 238 s.; P. Koschaker v HG VI, str. 47; M. San Nicolò, Die Schlußklauseln der altbabylonischen Kauf- und Tauschverträge, München 1922, str. 79, op. 6a.

panišu«, kar dobesedno pomeni »po svojem (ali njegovem) obrazu«. ¹⁹ Iz besedila § 21 EZ, ki omenja, da dolžnik plača svoj dolg zopet v srebru, lahko sklepamo, da to najbrž pomeni: »srebro za srebro«. V tem nas delno potrjujejo tudi razne pogodbene klavzule v seriji *ana ittišu*, ki izražajo ustreznost dajatev kupca in prodajalca z besedami, da se »hiša in srebro« ali polje (vrt, sužnja, suženj) in srebro »med seboj gledata«. ²⁰

Med ohranjenimi določbami HZ ni nobene, ki bi ustrezala § 21 EZ, vprašanje je, ali je bila spričo naprednejšega gospodarstva in prava v Babiloniji sploh še potrebna.

f) Neupravičen upnikov poseg po dolžnikovih ljudeh (§§ 22—24)

Neposredno za posojilno pogodbo kot najbolj značilno obligacijo obravnava zakonodajalec v §§ 22—24 EZ najtežjo sankcijo zaradi neizpolnitve obligacij: upnikovo pravico, da odpelje katerega od dolžnikovih ljudi k sebi v zapor, kar je pač pogosto pomenilo prehod v trajno suženjstvo.

V svojih treh določbah, ki jih ima o tem EZ, predpostavlja, da izvaja to pravico kot upnik nekdo, ki v resnici nima ničesar terjati.

Če dozdevni upnik na tak način odpelje sužnjo dozdevnega dolžnika, reši gospodar svojo sužnjo s tem, da priseže, da nima nasprotnik od njega ničesar terjati. Neupravičenega nasilnika ne zadene druga kazen kakor to, da mora gospodarju plačati mezdo za izkoriščanje sužnjine delovne sile (§ 22). Če je v zaporu zakrivil sužnjino smrt, mora zanj dati dve sužnji (§ 23). Kadar je neupravičeno odvedel muškenovo ženo ali njegovega otroka in je zakrivil smrt odvedene osebe, bo tudi sam kaznovan s smrtjo (§ 24).

Kakor smo pri starih zakonikih že vajeni, nam EZ ne prinaša izčrpnih določb o tako daljnosežni upnikovi pravici. Nepojasnjena ostanejo številna vprašanja. V vseh določbah se omenja, da dozdevni upnik neupravičeno uveljavlja nekó domnevno pravico, ne izvemo pa, kako je z upnikom, ki uveljavlja svojo pravico in pri tem zakrivi smrt odvedene osebe. Zakaj omenjata §§ 22—23 samo odpeljane sužnje, ne pa tudi svobodnih dolžnikovih svojcev? Zakaj omenja § 24 samo muškenove svojce; ali ne velja isto, če je bil dolžnik *avilum*? Ničesar tudi ne zvemo glede načina, kako je upnik to pravico izvajal. — Vkljub vsem tem vrzelim vendar jasno občutimo, da zakonodajalec zelo varuje to upnikovo pravico. V §§ 22 s. določa izredno mile sankcije zoper tistega, ki jo neupravičeno uveljavlja. EZ ne

¹⁹ Samostalnik *pānu* pomeni »obraz, sprednjo stran«. Za *ana, ina pāni* navaja Ebeling v VAB, II, str. 1488, pomene: od, pred, v pričakovanju, za, proti.

²⁰ B. Landsberger, Die Serie *ana ittišu*, Tf. 2, IV, 30'—34'.

nalaga upniku dolžnosti, da bi moral dokazati svojo terjatev, ampak prepušča dolžniku, da pod prisego izjavi, da nima nasprotnik od njega ničesar terjati. S to ureditvijo se je oprostitev neupravičeno zaprte osebe vsekakor pospešila.

Sistematično bolje ureja ta vprašanja HZ v §§ 114—119. Dozdevni upnik plača za vsako osebo, po kateri je neupravičeno posegel, njenemu gospodarju tretjino mine srebra (§ 114). V naslednjih določbah se pa HZ bavi z resničnim upnikom, ki ima zaradi svoje denarne ali žitne terjatve v svoji hiši zaprtega nekega dolžnikovega svojca. Če zaprti tam umrje, ne da bi bil upnik kriv njegove smrti, upnik zanj ne odgovarja (§ 115). Če pa je zaprti umrl zaradi upnikovega grdega ravnanja, izgubi upnik svojo terjatev in mora plačati za dolžnikovega sužnja tretjino mine srebra, medtem ko zaradi smrti dolžnikovega sina ubijejo upnikovega sina (§ 116). Če je upnik v gospodarski stiski prodal ali zastavil kakega svojca, je Hammurabi omejil tako sužnost za svobodne osebe na tri leta (§ 117). Z zastavljenim dolžnikovim sužnjem je pa upnik lahko prosto razpolagal (§ 118); samo tisto sužnjo, ki je dolžniku že rodila otroke, je mogel dolžnik še zahtevati nazaj, če je svoj dolg plačal (§ 119).

V asirski pravni knjigi se mimogrede omenja tak zapor dolžnikove hčere (§ 44, 48) in se dovoljuje upniku, da deklico lahko odda v zakon in da za odplačilo svoje terjatve uporabi ženitno darilo, ki ga zanjo prejme.

V listinah iz dobe Hammurabijeve dinastije se ta upnikova pravica redkeje omenja (n. pr. HG III, 744, IV, 806). Kakor pričata listini HG VI, 1474 in 1481 iz Larse, je dolžnik včasih zastavil upniku za svoj dolg svojega sina ali celo samega sebe, prav tako pa tudi sužnja (prim. HG VI, 1488, 1489). Sumerske pogodbene klavzule kažejo na to, da te upnikove pravice izvirajo verjetno še iz sumerskega prava.

V srednjeasirskih listinah so pogostne klavzule, da jamčijo za plačilo dolga tudi dolžnikova žena in otroci.¹ Včasih mora dolžnikova žena prebivati v upnikovi hiši dotlej, dokler dolg ne bo plačan.²

Končno je zanimivo ugotoviti, da kaznuje toliko mlajši HZ zaradi očetove krivde še upnikovega sina (§ 116), medtem ko kaznuje EZ v podobnem primeru, prav tako s smrtjo, upnika samega (§ 24).

¹ Prim. M. David - E. Ebeling, *Assyrische Rechtsurkunden* (v *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*, XLIV, str. 305 ss.): Včasih zastavi dolžnik upniku poleg nepremičnin tudi svoje sinove in hčere (KAJ 46 [v prevodu je to št. 14] v. 11 ss.; KAJ 16 [39], v. 15 s.; KAJ 66 [55], v. 17 ss.; KAJ 61 [60], v. 15 ss., 20 ss.) oz. nepremičnine in sinove (KAJ 41 [24], 13 s.). Včasih zastavi obenem z nepremičninami svojo ženo (KAJ 31 [26], 11 s.); včasih samo ženo (KAJ 28 [43], v. 12 ss.; KAJ 60 [48], v. 12 ss.; KAJ 70 [56], v. 13 ss.) ali samo sina (KAJ 17 [13]; v. 10 ss.); samo v enem primeru (KAJ 53 [46], v. 14 ss.) se v tej zbirki omenja zastavitev zemljišča in sužnja.

² KAJ 28 [43], v. 12 ss.; KAJ 60 [48], v. 12 ss.; KAJ 70 [56], v. 13 ss.

g) Hrambena pogodba (§§ 36 s.)

S hrambeno pogodbo se bavita §§ 36 in 37 EZ. Oba obravnavata isto vprašanje: kdaj ni depozitar dolžan povrniti deponentu njegove stvari, ki je bila brez depozitarjeve krivde uničena ali izgubljena? Načelno odgovarja depozitar za izgubo deponirane stvari. Svojega jamstva se oprosti samo tedaj, če deponentu pod prisego izjavi, da je bila deponirana stvar uničena ali izgubljena obenem z njegovo lastno stvarjo, ne da bi bil depozitar pri tem kaj zakrivil. Kot vzroke uničenja, za katere depozitar ne odgovarja, našteva EZ: da se je depozitarjeva hiša podrla (§ 37), ali da je bila izropana (§ 36), ali da je bilo (pač ob vlomu) okno vdrtlo (§ 36). Ni povsem jasno, v kakšnem odnosu so opravičevalni razlogi, ki jih omenja § 36, nasproti uničenju hiše, ki ga kot glavni opravičevalni razlog navaja § 37. Zdi se, da zlasti § 36 ni dovolj precizno formuliran.

Hammurabi zahteva, da se hrambena pogodba glede srebra, zlata ali drugih (pač važnejših) predmetov sklene pred pričami in o njej izda listina (§ 122 HZ). Depozitar jamči še strože kakor po EZ. Po § 125 HZ mora depozitar deponirano stvar povrniti tudi takrat, kadar je bila ob vlomu izgubljena obenem z njegovimi stvarmi. Njemu ostane samo regres zoper tatu.

Asirska pravna knjiga gleda s posebnim nezaupanjem na hrambeno pogodbo zakonske žene (§ 6).

h) Kupna in prodajna pogodba (§§ 38—41)

O kupni in prodajni pogodbi ima EZ štiri kazuistične določbe, ki nimajo med seboj ničesar skupnega.

Po § 38 EZ sme dedni delež (*zittu*), ki ga upravičenec prodaja, njegov brat kupiti za polovično ceno.

Že v § 16 EZ smo naleteli na človeka, ki živi v nerazdeljeni dediščinski skupnosti. V § 38 se pa že razpravlja o deležu, ki ga želi lastnik prodati. Ker se omenjajo tudi prodajalčevi bratje, smemo domnevati, da je prodajalec spočetka živel z njimi v dediščinski skupnosti, pozneje pa je ob delitvi prejel svoj delež. V § 38 je zakonodajalec pripoznal njegovim bratom, najbrž zaradi nekdanje imovinske skupnosti, prednostno pravico pri nakupu bratovega deleža, in sicer celó za polovično ceno. — Ta določba utegne biti važna za presojo razvoja rodbinske imovinske skupnosti. Če daje § 38 EZ bivšim so-lastnikom prednostno pravico ob prodaji prejšnje skupne imovine, smemo domnevati, da je bila ob nastanku zakonika taka imovinska skupnost v Ešnunni še pogostna, da pa so posamezni sodediči že mogli zahtevati njeno razdelitev. Večjo jasnost v tem vprašanju si obetamo od novih listin.

Ker Hammurabijev zakonik nikjer ne omenja rodbinske imovinske skupnosti, nima nobene določbe, ki bi ustrezala § 38 EZ. Nima je tudi asirsko pravo, čeprav večkrat govori o bratih, ki živijo v nerazdeljeni imovinski skupnosti. Pač pa pozna podobno retraktivno pravico (*retractus ex iure condominii*) v prid sodedičem srednjeveško germanško pravo (*Ganerbenrecht*).¹

Sporna je vsebina § 39, ker je nejasno, ali naj umevamo glagol *pařaru* kot »rešiti« ali »oditi«. V prvem primeru pomeni določba, da sme prodajalec odkupiti svojo prodano hišo (morda za isti znesek??), kadar jo bo novi lastnik prodal. V tem smislu umevajo § 39 M. S. a n Nicolò,³ Miles-Gurney,⁴ M. David⁵ in Böhl.⁶ Za to razlago bi se mogli sklicevati tudi na to, da je v prejšnjem § 38 urejena bratova predkupna pravica. — V drugem smislu pojmuje omenjeni glagol Goetze.⁷ Po tej razlagi mora prodajalec, ki je v gospodarski stiski prodal svojo hišo, le-to izprazniti šele takrat, ko mu kupec plača kupnino. To pravilo je zelo staro, najdemo ga tudi pri Justinianu v določbi, da se s tradicijo prenese lastnina samo takrat, kadar je tudi kupnina plačana ali zavarovana.⁸ Dokončna sodba o tem, katera razlaga je pravilna, sedaj še ni mogoča.

Če pojmujeemo § 39 v prvem smislu, lahko ugotovimo, da pripozna HZ v svojem § 119 odkupno pravico gospodarju, ki je prodal sužnjo, ki mu je že rodila otroke. Nobene paralelne določbe pa ne poznamo, če je umevati § 39 v omenjenem drugem pomenu.

Po § 40 mora biti lastnik pripravljen, da kadar koli lahko dokaže, od koga je kupil svojega sužnja, sužnjo, govedo ali »stvar, ki ima kupno ceno«. Če tega ne more, velja za tatu. Vsaj glede gospodarsko pomembnejših stvari je na ta način posestnik jamčil, da niso bile ukradene. — Hammurabi predpisuje v §§ 9—13 postopek, kako more lastnik zasledovati svojo stvar, ki jo ima nekdo drug v svoji posesti.⁹ Postopek ima za posledico, da smrtna kazen zadene ali nepoštenega prodajalca (§ 9) ali posestnika, ki ne more navesti prodajalca (§ 10), ali vindikanta, ki ne more s pričami dokazati svoje pravice (§ 11).

¹ Prim. R. Hübner, Grundzüge des deutschen Privatrechts, 3. izd., Leipzig 1919, str. 125, 349, 623.

² Prim. str. 35, op. 72.

³ Orientalia, 1949, str. 261; prim. njegovo knjigo: »Die Schlußklauseln der albabylonischen Kauf- und Tauschverträge«, München 1922, str. 9 s., op. 4.

⁴ Symbolae Hrozný, II, str. 186.

⁵ O. c., str. 14.

⁶ O. c., str. 103.

⁷ Tako str. 85; v ANET, str. 163, pa tudi on prevaja § 39 v smislu prodajalčeve predkupne pravice.

⁸ I. 2, 1, 41. — Prim. Fritz Pringsheim, Der Kauf mit fremdem Geld, Leipzig 1916.

⁹ Prim. Anefangsklage iz starega nemškega prava. Glej Hans Fehr, Hammurapi und das Salische Recht, Bonn 1910, str. 43 ss. — Za staro slovensko pravo prim. Metod Dolenc, Pravna zgodovina za slovensko ozemlje, Ljubljana 1935, str. 157, 162.

Nejasen je smisel § 41 EZ. Besedilo omenja troje oseb: *ubārum*, *naptarum* in *mudû*, ne da bi jih kakorkoli podrobneje označilo. Po Mei ß n e r-jevi¹⁰ domnevi spominja prvi na atenskega metojka, to je v mestu naseljenega prijateljskega tujca, v drugem smo že v § 36 EZ po v. S o d e n-ovi razlagi domnevali gostinskega prijatelja,¹⁰ medtem ko je tretji najbrž »veščak«,¹⁰ ki morda kot tak deluje v tujem mestu. O vseh trdi prva vrstica § 41 EZ, da vsak »dá« (dobavi?) »svoje pivo«, kar je za sedaj brez zveze s kakim drugim poročilom in zato ni razumljivo.

V naslednji vrstici se pravi, da bo krčmarica pivo prodajala po veljavni ceni. Sporen je pomen pripone *-šum*, ki lahko pomeni »zanj« (G o e t z e : for him) ali pa njemu (M i l e s - G u r n e y). Po G o e t z e-jevem¹¹ prevodu naj takrat, kadar želi katera izmed naštetih treh oseb prodati svoje pivo, le-to proda zanjo gostilničarka po splošni veljavni ceni. B ö h l (str. 103) meni, da morajo te osebe iz kakega razloga (kot davščino?) oddajati svoje pivo; po § 41 EZ ga jim dobavlja ali ga oddaja zanje gostilničarka po splošni ceni. Po M i l e s - G u r n e y-evi (str. 186) sugestiji vsebuje § 41 EZ predpis, da naj gostilničarka prodaja naštetim osebam po splošni ceni pivo, ki ga morajo oni iz kateregakoli razloga (kot davščino? kot najemnino?) oddajati. S to določbo naj bi bili tujci obvarovani, da bi jih gostilničarka ne odiralas pretiranimi cenami. — Ta zelo jasna razlaga se žal ne da dobro spraviti v sklad z besedilom prve vrstice. Zato moramo za sedaj samo ugotoviti: *non liquet*.

i) Suženjsko pravo (§§ 49—52)¹

V naslednjih §§ 49—52 združuje EZ najvažnejše določbe glede sužnjev. Kakor drugih zadev, tudi položaja sužnjev ne ureja ne sistematično ne izčrpno. Določbe, ki govore o sužnjih, najdemo na različnih mestih v zakoniku. S svojimi določbami varuje ešnunski zakonodajalec gospodarjevo oblast nad sužnji in s tem takratni sužnje-lastniški red.

Da so ob nastanku zakonika sužnji imeli v Ešnunni za gospodarsko življenje velik pomen, nam priča § 40 EZ, ki našteva sužnja in sužnjo na prvem mestu med tistimi imovinskimi predmeti, glede katerih mora biti posestnik vsak hip pripravljen dokazati, da jih je kupil od določene osebe.

O imovinski sposobnosti sužnjev zakonik ne govori. Ker v § 15 prepoveduje, sprejemati od sužnjev srebro, žito, volno ali olje, v § 16

¹⁰ Za pomen teh izrazov prim. na str. 33, op. 74—76.

¹¹ Str. 85; ANET, str. 163.

¹ Prim. sedaj Jos. K l í m a, La posizione degli schiavi secondo le nuove leggi pre-hammurapiche (v Studi in onore di Vincenzo Arangio-Ruiz, IV, Napoli 1952, str. 225—240).

pa jim ne dovoljuje najemanja posojil, smemo s precejšnjo verjetnostjo sklepati, da ešnunski sužnji vsaj načeloma niso bili imovinsko sposobni.

Kolikor se EZ zavzame za sužnja, ga varuje le kot del gospodarjeve imovine. Gospodarju pripade kazen, ki jo mora plačati, kdor je posilil tujo sužnjo (§ 31), ali jo je neupravičeno odpeljal zaradi dozdevnega gospodarjevega dolga v svoj zapor (§ 22 s.), ali zato, ker ni dovolj zavaroval svojega nevarnega vola ali psa in je žival povzročila sužnjevo smrt (§§ 55, 57). V zadnjem primeru je kazen zaradi sužnjeve smrti določena na tri osmine zneska tiste kazni, ki se plača ob smrti svobodnega človeka (15 seklov namesto 40 seklov; §§ 54, 56). Otroci sužnje so lastnina njenega gospodarja, ki jih sme zahtevati nazaj od vsakogar, ki mu jih je mati sužnja izročila (§§ 33 ss.).

Po drugi strani je značilno, da uradni cenik v § 1 EZ nima kupne cene za sužnja, da ni nobenih določb o najemanju tujih sužnjev. Prav tako ni posebnih določil za kaznovanje deliktov, ki bi jih suženj napravil, kakor tudi ne — razen v §§ 55 in 57 — nobenih sankcij zaradi telesnih poškodb, prizadejanih sužnju. Iz vsega tega smemo sklepati, da v Bilalamovem času v Ešnunni sužnje najbrž ni bilo mnogo in da je imelo suženjstvo tam še precej patriarhalen značaj.

Kakor drugi antični zakonodajalci si tudi ešnunski prizadeva predvsem onemogočiti, da bi suženj s pobegom postal prost.

Kakor povzemamo iz § 51 EZ, so bili ešnunski sužnji na zunaj spoznatni po treh znakih: po osebni obvezi, po verigi, ki so jo nosili najbrž na nogah,² in še po splošnem suženjskem znamenju (*abbuttum*), ki ga omenja tudi HZ (§§ 146; 226 s.). Te tri znake so si morali nadeti v Ešnunni celó tuji sužnji, ki so v spremstvu tujih poslancev prihajali v mesto; šele potem je smel tuji suženj ostati pri svojem gospodarju (§ 52 EZ).

Razlago za pomen § 52 EZ nam nudi najbrž § 51 EZ, ki prepoveduje, da bi smel suženj oditi skozi mestna vrata brez dovoljenja svojega gospodarja. Pri mestnih vratih so najbrž nadzirali odhajajoče, zato je moral suženj imeti vidna spoznavna znamenja; zaradi uspešne kontrole so zahtevali taka znamenja tudi za tuje sužnje.

Medtem ko § 51 EZ ne navaja nobene kazenske sankcije, predpisuje Hammurabi smrtno kazen za tistega, ki pomaga dvorskemu ali muškenovemu sužnju, da odide skozi mestna vrata (§ 15 HZ).

Iz § 50 EZ sklepamo, da so v Ešnunni sužnji pogosto poskušali pobegniti po vodni poti. Zato nalaga zakonik različnim uradnikom, zlasti pa tistim, ki jim je bilo poverjeno nadzorstvo nad rečno plovbo, dolžnost, da pobeglega sužnja ali pobeglo sužnjo primejo in ju oddajo v Ešnunni, najbrž na dvoru. Enako morajo storiti, če ujamejo izgubljeno govedo ali osla. Medtem ko besedilo na plošči A tako ravnanje splošno zapoveduje, ga besedilo plošče B omejuje na dvorsko in mu-

² Za pomene teh izrazov glej v. Soden, str. 372 s.

škenovo lastnino. Tistega, ki je izgubljenega tujega sužnja ali tujo žival dalje časa zadrževal v svoji hiši, je dvor preganjal kot tatu.

Splošnejša je določba § 49 EZ. Pri komer zalotijo ukradenega tujega sužnja ali sužnjo, mora razen tujega sužnja oddati lastniku še svojega sužnja. Verjetno je, da je kot »ukradeni« suženj mišljen tudi pobegli suženj (prim. § 50).

Hammurabi obravnava najprej prikrivanje dvorskih in muškenovih sužnjev. Kdor takega pobeglega sužnja ali pobeglo sužnjo zadržuje v svoji hiši in jih vkljub glasnikovemu pozivu ne izroči, se kaznuje s smrtjo (§ 16). Nadaljnje določbe §§ 17—20 HZ pa veljajo za vse sužnje. Babilonec, ki je pobeglega sužnja ali pobeglo sužnjo ujel »na polju«, torej zunaj mesta, in ju je pripeljal nazaj h gospodarju, je dobil za nagrado dva sekla srebra (§ 17); če ju je pa zadrževal v svoji hiši, mu je grozila smrtna kazen (§ 19). Sužnja, ki ni hotel povedati imena svojega gospodarja, je moral najditelj peljati na dvor, da so tam dognali, kdo je njegov gospodar, in so ga le-temu izročili (§ 18). Najditelj, ki mu je ujeti suženj zopet ušel, je moral gospodarju priseči, da se to ni zgodilo po njegovi krivdi (§ 20 HZ).

Znatno manj strog je hetitski zakonik. Kdor ujame pobeglega tujega sužnja, ima pravico do nagrade, ki je različna po tem, kako daleč od glavnega mesta Hattušaša je sužnja ujel (par čevljev; dva, tri, šest (pol)seklov srebra, §§ 22—23); če ga ujame v sovražni deželi, je suženj njegov (§ 23). Tisti, pri komer zalotijo tujega sužnja, ga mora vrniti in vrh tega mora za izkoriščanje njegove delovne sile plačati letno mezdo v srebru, ki je najbrž večja za sužnja kakor za sužnjo (§ 24). Če je kdo gospodarju ukradel sužnja in ga iz dežele Luja pripeljal v hetitsko deželo, je moral hetitskemu gospodarju plačati kot kazen 12 (pol)seklov srebra. Kadar pa je bil gospodar Luvijec, je smel samo vzeti nazaj svojega sužnja (§§ 20 in 21).

j) Telesne poškodbe (§§ 42—47)

Kazuistični značaj posameznih določb se je v zakonodajah, ki jih spoznavamo iz klinopisnih virov, najbolj izrazito ohranil v določbah, ki skušajo varovati človekovo telesno integriteto. Orientalски zakonodajalci so še daleč od tiste stopnje abstrakcije, ki jo pozna zakonik XII plošč (*membrum ruptum* — *os fractum* — *iniuria*).¹ Ur-Nammu, Bilalama, Hammurabi in neznani hetitski zakonodajalec (v Lipit-Ištarjevem zakoniku ustrezne določbe niso ohranjene) predpisujejo v celi vrsti kazenskih določb sankcije zaradi poškodb različnih telesnih delov in organov. Kazni so stopnjevane po pomembnosti poškodovanih organov, včasih tudi po osebi poškodovanca ali po osebi storilca (svobodni — suženj, *avilum* — *muškenum*).

¹ Tab. VIII, 2—4 (= B r u n s, Fontes⁷, I, str. 29).

EZ se s telesnimi poškodbami bavi v šestih določbah. Kazni so ne glede na osebo storilca in poškodovanca² določene v srebru, in sicer od 10 seklov do ene mine. Po velikosti kazni sklepamo, da sta v Ešnunni veljali za najtežji poškodbi odgriznjenje nosu (§ 42) in očesna poškodba (§ 42). Za njima pride odtrganje prsta (§ 43), nato poškodovanje zob, uhljev (§ 42), roke (§ 44) ali noge (§ 45). Zatem sledi poškodba, ki je iz jezikovnih razlogov še ne moremo določiti (§ 46). Kot najlažja delikta te vrste pa veljata udarec po licu (§ 42) in telesna poškodba v pretepu (§ 47).

Zanimivo je, da tudi Ur-Nammu kaznuje v ohranjenih treh določbah poškodbe noge, kosti ali nosu s kaznimi v srebru, in sicer po 10 seklov, eno mino oziroma $\frac{2}{3}$ mine.³

Hammurabi predpisuje kazni posebej za poškodbo očesa (§§ 196, 198, 199 HZ), kosti (§§ 197, 198, 199) in zoba (§§ 200, 201), za udarec po licu (§§ 202—205), za poškodbe v pretepu (§§ 206—208) in končno za povzročitev splava noseče ženske s pretepanjem (§§ 209—214). Določbe HZ so podrobneje razčlenjene predvsem po tem, kdo je poškodovan, delno tudi po tem, kdo povzroči poškodbo. Če so poškodovani oko, kost ali zob polnopravnega državljana (*avilum*), uporablja HZ (§§ 196, 197, 200) talionsko načelo: zob za zob! V drugih primerih mora krivec povečini plačati kazen v srebru. Niti HZ niti EZ ne povesta, komu je treba kazen plačati; zdi se jima najbrž popolnoma samoumevno, da dobi tako vplačano denarno kazen poškodovani. Da bi del kazenskega zneska pripadel vladarju ali državi, o tem zakonik ničesar ne določa.

Hetitski zakonik ima za določbami o naklepni in nenaklepni usmrnitvi (§§ 1—4) določbe glede poškodovanja posameznih telesnih organov: oči ali zob (§§ 7 s.), glave (§ 9), roke ali noge (§§ 11 s.), nosu (§§ 13 s.) in uhljev (§§ 15 s.), kot zadnji sta določbi o povzročitvi splava noseče ženske (§§ 17 s.). Hetitski zakonodajalec pri določitvi višine kazni redno (razen glede glave: § 9) razlikuje, ali je bil poškodovan svoboden človek ali suženj. Vse kazni so določene v srebru. Najvišja kazen je mina srebra za odgriznjenje nosu svobodnega človeka (§ 13); spočetka je veljala enaka kazen za poškodovanje oči ali zob svobodnega (§ 7). Za druge poškodbe so predpisani manjši zneski. Zanimivo je, da v § 9 hetitski zakonik pove, da poškodovanec dobi celotni znesek, ki ga mora plačati delinkvent, medtem ko je po starejšem pravu moral krivec enak znesek plačati tudi vladarju, kar je bilo pa pozneje odpravljeno.⁴

² Prim. pa §§ 22—25, 31, 55, 57 EZ.

³ S. N. Kramer, *The Oldest Laws*, v *Scientific American*, January 1955, str. 28; prim. zgoraj str. 12, op. 6 a.

⁴ § 9: »Če kdo človeku poškoduje glavo, so prej dajali 6 (pol)seklov srebra: poškodovani vzame tri (pol)sekle srebra, za palačo (= dvor) so je-

Če primerjamo določbe v varstvo človeške osebnosti po raznih klinopisnih pravnih zbirkah, je zanimivo, da nikjer razen pri Hetitih ne najdemo kazenskih določb glede umora; verjetno je tu še naprej veljalo staro običajno pravo. Zgodovinsko-razvojno je razumljivo, da je varstvo telesne nedotakljivosti v Hammurabijevem zakoniku mnogo podrobneje urejeno kakor v EZ; zlasti se babilonski zakonodajalec, ki mu sledi tudi hetitski, zavzame za nosečo žensko. Presenetljivo pa je, da samo HZ uporablja talionsko načelo (»zob za zob, oko za oko, kost za kost«),⁵ medtem ko ga ne najdemo — kolikor smemo iz doslej znanih določb domnevati — niti pri Ur-Nammuju niti v EZ in niti ne pri Hetitih. Morda smemo iz tega sklepati, da je bilo talionsko načelo vsaj 350 let pred HZ pri Sumercih že premagano. Značilno je končno tudi to, da je hetitski zakonik po dikciji svojih določb v varstvu telesne nedotakljivosti in po odklanjanju talionskega načela bližji ešnunskemu zakoniku kakor Hammurabijevemu.

k) *Stvarna pristojnost sodišč* (§ 48)

V nadaljnjem § 48 imamo predpis, ki razmejuje pristojnost sodišč. Kraljevo sodišče sodi o zadevah, zaradi katerih naj se toženec kaznuje s smrtjo. Kjer je pa določena kazen od ene tretjine mine (= 20 seklov)¹ do ene mine srebra, sodijo »sodniki«, ki naj opravijo redni postopek. Kdo so bili sodniki, iz določbe ni razvidno. Prav tako ni povedano, kdo naj sodi takrat, kadar je v zakoniku zagrožena manjša kazen, n. pr. 15 seklov (§§ 55, 57) in zlasti pogosto po 10 seklov srebra (§§ 6: 9; 12 s.; 42; 47).

Vkljub tej nepopolnosti je vendar to zelo zanimiva določba, za katero doslej nimamo še nobenih paralel v drugih klinopisnih pravnih zbirkah.

l) *Odgovornost za škodo, ki jo povzroči vol, pes ali zid* (§§ 53—58)

Šest določb ureja lastnikovo odgovornost zaradi škode, ki jo povzroči njegova stvar, na katero je premalo pazil.

Najprej se tri določbe bavijo z volom, ki je do mrtvega pobodel drugega vola (§ 53), svobodnega človeka (§ 54) ali sužnja (§ 55). Če vol pobode drugega vola do mrtvega, ustanavlja § 53 EZ med doseďanjima lastnikoma obeh volov solastnino: oba si delita vrednost živega in mrtvega vola.

mali tri (pol)sekle srebra. Sedaj pa je kralj delež palače odpravil; samo poškodovani vzame tri [(pol)sekle] srebra.« — Fr. H r o z n ý, *Code Hittite*, Paris 1922, str. 6 s.; E. N e u f e l d, *The Hittite Laws*, London 1951, str. 3.

⁵ §§ 196; 197; 200; 210. 116; 230 HZ.

¹ Prim. op. 82 na str. 54.

V nadaljnjih določbah vsebuje dejanski stan nov skupen element: oblastvo je opozorilo lastnika na nevarnost, on pa vkljub temu ni ničesar ukrenil, da bi preprečil škodo. Kot tako krajevno oblastvo se omenja *bâbtum*. Izraz je abstraktum od *bâbu* = mestna vrata. Mestna vrata so na vzhodu sedež sodstva in uprave. Zdi se, da je bilo mesto Babilon prav po mestnih vratih razdeljeno na okraje, rajone, ki so se imenovali *bâbtum*.¹ Tak mestni rajon je po HZ sodil v sporih o vrnitvi depozita (§ 126 HZ) in o vprašanju, kdaj je smela Babilonka zapustiti svojega moža in s tem razpreti zakonsko skupnost (§ 142 HZ). To oblastvo opozori tudi lastnika, da je njegov vol nevaren (§ 252 HZ). V Babilonu je bilo več takih oblastev, kajti HZ govori o »njegovem« rajonu, t. j. tistem, v katerega spada posamezni prebivalec.² Nasprotno pa omenja EZ le *bâbtum*, iz česar bi mogli sklepati, da je bilo v Ešnunni, ki je bila mnogo manjša od Babilona, eno samo tako nižje oblastvo. Tudi to naj opozori lastnika nevarnega goveda (§ 54) ali popadljivega psa (§ 56), da je njegova žival splošno nevarna. Prav tako opozori v Ešnunni *bâbtum* lastnika zidu, da je njegov zid potreben popravila (§ 58).

Če lastnik vkljub oblastvenemu opozorilu ni svojega vola primerno zvezal in je vol pobodel drugega človeka do smrti, mora lastnik plačati za svobodnega človeka dve tretjini mine (= 40 seklov) srebra, za sužnja pa petnajst seklov. Ravno toliko plača lastnik popadljivega psa, ki le-tega vkljub opozorilu ni dovolj čuval (§§ 56 s.).

V popolnem nasprotju s temi nizkimi kaznimi je določba § 58, ki predpisuje smrtno kazen za lastnika, ki vkljub oblastvenemu opozorilu svojega zidu ni popravil, tako da se je zid podrl in je povzročil smrt svobodnega človeka.³

HZ nalaga lastniku odgovornost za govedo.⁴ Po § 250 velja izrečno, da lastnik ni odgovoren, če njegov vol na cesti pobode svobodnega človeka do mrtvega. Odgovoren postane šele, če vkljub oblastvenemu opozorilu svoji nevarni živali ne odbije rogov in je trdneje ne priveže (§ 251 HZ). Tedaj plača za življenje svobodnega človeka pol mine (§ 251), za sužnjevo življenje tretjino mine srebra (§ 252). O primeru, da vol usmrti drugega vola, HZ ne govori, enako tudi ne o psu.

Prav tako nima HZ nobene določbe glede škode, ki nastane zaradi slabega zidu. Pač pa mora zemljiški lastnik svojim sosedom povrniti vso škodo, ki jim jo je povzročil s tem, da je zanemarjal nasip ob svojem polju (§ 53 s. HZ), kakor tudi škodo, povzročeno s tem, da ni

¹ Za pomen izraza prim. zgoraj str. 35, op. 93.

² Za ženo pristojna (»njena«) *bâbtum* se omenja v § 142 HZ.

³ Na nesorazmernost med kaznimi po §§ 55 in 57 nasproti § 58 opozarja David, str. 25 s.

⁴ Za primerjavo z bibličnim pravom prim. A. van Selms, *The Goring Ox in Babylonian and Biblical Law*, v *Symbolae Hrozný*, V, str. 321–330; David, str. 23 ss.; D. D a u b e, *Studies in Biblical Law*, Cambridge 1947, str. 85.

dovolj pazil na vodo, ko je odprl svoj jarek za namakanje (§ 55 s.).⁵ Vendar poravna obakrat odškodnino v žitu; po § 54 utegne subsidiarno priti do tega, da prodajo zavezanca in njegovo imovino.

m) *Rodbinsko pravo* (§§ 17—18; 25—30; 59)

V EZ so rodbinskopravne določbe uvrščene na treh mestih (§§ 17 s., 25 ss., 59), kar kaže na to, da najbrž niso nastale istočasno.

V teh pravnih predpisih ureja zakonik vprašanja, ki so v zvezi s sklenitvijo in razvezo zakona. Ker se z večino istih zadev bavi tudi Hammurabi, se nam nudi doslej edinstvena prilika, da primerjamo določbe obeh zakonikov in opazujemo, koliko se je akadikijsko rodbinsko pravo v dobrih dveh stoletjih izpremenilo. Pri tem moramo kajpak računati tudi z možnostjo, da nekatere različnosti utegnejo biti posledica krajevnih posebnosti, ki so prav lahko razumljive, če si predočimo središčno lego Babilona kot prestolnice in periferno lego mesta Ešnunne.

Predvsem lahko ugotovimo, da je terminologija v EZ in v HZ bistveno ista. Posebno jasno se to pokaže pri osnovnih pojmi: *riksātum*, *tirhatum* in *aḥāzu*.¹

Riksātum označuje § 128 HZ kot bistveni pogoj za veljaven zakon: »Če je človek (*avilum*) vzel ženo, ni (pa) napravil njenih *riksātum*, (tedaj) ta ženska ni (zakonska) žena.« V bistvu isto določa EZ kar dvakrat: v § 27 negativno, v § 28 pozitivno. Tako po § 27 EZ ni žena tista ženska, za katero mož »ni vprašal njenega očeta in njene matere« in jima »ni napravil ne ženitovanjskega obeda ne *riksātum*«. To pravilo velja tudi takrat, kadar mož in žena dejansko živita v življenjski skupnosti, morda že celo leto (§ 27 EZ). Pač pa je po § 28 EZ zakonska žena tista nevesta, glede katere je mož »napravil« njenim staršem »*riksātum* in ženitovanjski obed« ter nato »njo vzel« (*i-ḥu-us-si*) za ženo. Besedilo na plošči A dostavlja, da je žena posled pod smrtno kaznijo dolžna svojemu možu zakonsko zvestobo.

Žal niti EZ niti HZ ne povesta, v čem je bistvo in vsebina pojma *riksātum*. Zato bomo skušali ugotoviti najprej etimološki pomen besede, nato pa dognati, v katerem pomenu se uporablja.

Riksātum je množinska oblika od samostalnika *rikistum* (ali *rikiltu*), ki je izpeljanka od glagola *rakūsu* = (za)vezati in tako pomeni

⁵ Podobno določa § III. novobabilonskega zakonskega osnutka (Bruno Meißner, Ein Entwurf zu einem neubabylonischen Gesetzbuch, v Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wiss., 1918, XV, str. 282): Človek, ki je odprl vodnjak za namakanje svojega polja, ni udril svojega nasipa. S tem je povzročil, da je voda poplavela polja njegovih sosedov. Zato jim mora dati toliko žita, kolikor ga zraste na enakih sosednjih poljih.

¹ Za pomen teh izrazov prim. E. C u q, Droit babylonien, str. 24 ss., 27, 40; K o s c h a k e r, Hammurapistudien, str. 8 ss., 112 ss., 130 ss., 150 ss.; Eheschließung und Kauf, str. 215 s., 241 ss., op. 16 in dr.; V a n P r a a g, navedbe mest glej v kazalu s. vv., str. 218.

»vez«, »zavezo«, »obveznost«, »pogodbo«.² Prehod od pojma obveznosti do pogodbe nam bo laže razumljiv, če opozorimo na to, kako viri uporabljajo isto besedo v meddržavnih in vazalnih pogodbah. V hetitskih vazalnih pogodbah se imenuje *rikiltu* (= *rikistu*) ali *riksu* pogodbeno besedilo, ki ga je hetitski vladar sestavil za svojega vazala, da ga je ta sprejel in s svojo prisego potrdil: iz obeh elementov (besedila in prisege) nastane pogodba.³ V paritetnih pogodbah med neodvisnimi vladarji, kjer je treba enakopravnost sopogodbениkov skrbno varovati, sestavi vsaka stranka svoje pogodbeno besedilo, namenjeno drugemu sopogodbениku; vsaka stranka pa tudi s prisego sprejme kot obvezne tiste določbe, ki jih vsebuje sopogodbениkova *rikiltu*.⁴

Tako nam postane razumljivo, da po §§ 27 in 28 EZ ženin »napravi« *riksātum* »za« (*ana*) nevestinega očeta in mater.⁵ Ženin sestavi pogodbeno listino, ki vsebuje določbe o ženitni pogodbi, in jo predloži nevestinim staršem. Za nevestinega očeta in mater postane *riksātum* obvezna pogodba šele, ko izrazi svoje soglasje. Na to soglasje kaže ešnunski zakonodajalec, ko pravi, da ženin »vpraša«⁶ nevestina roditelja. Temu »vprašanju« sledeči odgovor je imel za sklenitev ženitne pogodbe podoben pomen kakor prisega druge stranke v hetitskih državnih pogodbah. Besedo *riksātum* bomo glede zakonskega prava prevajali kot pismeno ženitno pogodbo.

HZ ne omenja več ženinovega »vpraševanja« staršev. Besedo *riksātum* uporablja ne le za ženitno pogodbo (§ 128), ampak tudi za hrambeno (§§ 7, 122, 123), kupno (§ 7), zakupno (§ 47), posojilno (§ 52) pogodbo in za pogodbo o pašnji živine (§ 264).

Značilna posebnost EZ je v tem, da v §§ 26–28 prepušča odločitev o možitvi neveste njenemu očetu in materi, podobno kakor to dela hetitski zakonik v svojih §§ 28–29, medtem ko omenja HZ v tej zvezi samo očeta (§§159–161, 163 s.). Dejansko pa je odločal tako kakor v Babiloniji⁷ najbrž tudi v Ešnunni in pri Hetitih o hčerini

² Za etimologijo prim. Koschaker, *Hammurapistudien*, str. 8; Eheschließung und Kauf, str. 215 s.; Van Praag, str. 84; Delitsch, HWB, str. 621 s.

³ Prim. Korošec, *Staatsverträge*, str. 22 ss., 26 ss., 34.

⁴ Kot primera lahko navedemo dve pogodbi. Prvo sta sklenila babilonski kralj Karaindaš in asirski kralj Aššurbelnišešu (ok. l. 1450), drugo pa egipčanski faraon Ramses II. in hetitski kralj Hattušiliš III. (l. 1278). — Prim. *Staatsverträge*, str. 23 ss., 59.

⁵ Babilonec pa napravi »njeno« pogodbo, t. j. za nevesto (§ 128 HZ).

⁶ §§ 26, 27 EZ.

⁷ Na štirih ženitovanjskih listinah, ki so ohranjene izza prve babilonske dinastije, oddajajo nevesto v zakon: v HG IV, 776 (za vlade Immeruma, kakih 85 let pred Hammurabijem; prim. Ungnad v HG III, str. 1) njen oče in njena mati; v HG III, 3 (za vlade Hammurabijevega očeta Sinmuballita) samo njen oče; v HG III, 6 (za vlade Hammurabijevega sina) njena mati, ki je Šamaševa svečenica; v HG III, 8 (za vlade četrtega Hammurabijevega naslednika) nevestina sestra v bratovem imenu.

možitvi oče. To predvsem potrjuje § 25 EZ, po katerem nevestin oče razdere zaročno razmerje s prvim zaročencem in nato on sam odda hčer drugemu v zakon; mati tu ni omenjena. Podobno tudi v primerih, o katerih poročajo hetitski zgodovinski teksti, nikjer ne oddajata hčere v zakon oba roditelja, ampak večinoma le oče.⁸

Nerešeno je še vedno vprašanje, kakšna pogodba je bila *riksātum* in kako sta jo pogodbenika sklenila. Stara orientalska prava ne poznajo konsenzualnih kontraktov, zato tudi za ženitno pogodbo samo soglasje med strankama ni zadoščalo. Pogodbo sta stranki sklenili najbrž kot oblični, pismeni in hkrati realni kontrakt. Ženin je nevestinim staršem obenem s svojim »vprašanjem« predložil zanju »napravljeno« pogodbeno listino; navadno jima je izročil tudi običajno ženitno darilo, imenovano *tirḫatum*⁹ (v Babilonu vrh tega tudi še *biblum*).¹⁰ Nevestin oče in mati sta bodisi z izrečnim odgovorom na stavljeno vprašanje, bodisi že s tem, da sta ženinovo darilo sprejela, izrazila svoje pogodbeno soglasje in tako postala zavezana, da deklico prepustita ženinu v zakon. Med ženinom in nevesto nastalo razmerje imenuje J. Miles »začeti zakon« (inchoate marriage), mi ga bomo, sicer nekoliko netočno, imenovali zaročno razmerje.¹¹

V zvezi z *riksātum* omenja EZ (§§ 27, 28) tudi *qirrum*,¹² to je ženitovanjski obed, ki ga mora prav tako ženin prirediti nevestinim staršem. Hammurabi ga nikjer ne navaja. Iz samega besedila ešnunskega zakonika ni mogoče spoznati, ali je zakonodajalec pripisoval obedu samemu kak poseben pravni pomen, ali pa ga omenja le kot ešnunski krajevni običaj, ki je bil redno v zvezi z ženitno pogodbo. Babilonskemu zakonodajalcu se najbrž ni zdelo več potrebno, da bi tak običaj omenjal. Nejasno je, ali ne pozna asirska pravna knjiga neke posebne oblike ženitve v zvezi z obedom (§ 42).¹³

⁸ Tako omoži Šuppiluliumaš svojo hčer z Mattivazo (Weidner, Politische Dokumente aus Kleinasien = Bo St. 8, Leipzig 1923, str. 18, v. 58), Hattušiliš III. svojo hčer z Bentišino (Weidner, o. c., Bo St. 9, str. 128, v. 18 s.); Šuppiluliumaš svojo hčer z Mašhuiluvo, svojo sestro s Hukkanom. (J. Friedrich, Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache. = MVAeG. 31, 1 (1926), str. 106, v. D 6; = MVAeG. 34, 1 (1930), str. 106, v. 5). V KUB XXI, 38 razpolaga z roko svoje hčere kraljica Puduhepa.

⁹ Koschaker je leta 1917 (Hammurapistudien, str. 112 s.) *riksātum* istovetil s pisмено pogodbo, v svoji zadnji razpravi (Eheschließung und Kauf, 1950, str. 241, 283) pa meni, da se sklene z izročitvijo ženitnega darila nevestinemu očetu oz. varuhu. — Cuq, Droit babylonien, str. 27, in Van Praag, str. 84, vidita bistvo *riksātum* v pismeni pogodbi.

¹⁰ V HZ se poleg *tirḫatum* omenja tudi *biblum* (§ 159—161), ki ga najdemo tudi v asirski pravni knjigi (§ 30).

¹¹ The Assyrian Laws, str. 166 s., 173; pritrdilno Koschaker, Eheschließung und Kauf, str. 226; The Babylonian Laws, str. 322 ss. — Glede netočnosti izraza »zaroča« prim. Koschaker, o. c., str. 215.

¹² Prim. str. 30, op. 48.

¹³ H. Ehelolf (-P. Koschaker), Ein altassyrisches Rechtsbuch, Berlin 1922, str. 37, prevaja besedo *šakultu* kot »obed« (prim. Deimel, Akk.-šum. Glossar, str. 422), Miles-Driver, The Assyrian Laws, str. 411

Tirhatum, naš drugi temeljni izraz, je v mnogih pogledih pre-poren. Hammurabi razlikuje v treh določbah (§§ 159—161) dvojno ženino darilo. »*Biblum* da ženin prinesiti v tastovo hišo«, medtem ko »*tirhatum* dá«; v § 163 HZ se pa ženino darilo kratko imenuje *tirhatum*, katero »je prinesel v hišo svojega tasta«. Asirska pravna knjiga pozna sicer besedo *tirhatu* (§ 38), vendar imenuje ženino darilo navadno *biblu* (§ 30) ali *zubullû* (§§ 30, 31); obe besedi sta izpeljanki od glagola *pabûlu* = »(pri)nesti« in tako pomenita to, »kar je prineseno«. Po izražanju EZ ženin »prinese *tirhatum* v tastovo hišo« (§ 17) ali jo »prinese za hčerko (hčerki??) svobodnega človeka« (§ 26 EZ).

Čeprav ne EZ ne HZ ne urejata vsebine in funkcije, ki naj jo ima *tirhatum*, ne more biti nobenega dvoma, da izraz pomeni ženitno darilo.

Iz § 17 EZ povzemamo, da je v Ešnunni *tirhatum* imela za svoj predmet zlasti srebro, kajti le-to naj »se vrne« k prejšnjemu lastniku, če smrt enega zaročenca prepreči, da zakon ne more biti sklenjen. Formulacija § 17 dopušča možnost, da je ženitno darilo vsebovalo razen srebra morda tudi druge stvari, katerih ne bi bilo treba vrniti.

Iz nekaterih listin za prve babilonske (Hammurabijeve) dinastije izvem, da je *tirhatum* v posameznih primerih znašala od enega sekla srebra do največ 40 seklov in enega sužnja,¹⁴ tako da je bilo povečini to ženitno darilo manjše, kakor pa je bila cena za sužnje.¹⁵ Kot merilo za splošne razmere kajpak ne prihaja v poštev *tirhatum*, ki jo državna korespondenca iz mesta Marija omenja ob ženitvi Jas-mah-Adduja, sina asirskega kralja Šamši-Adduja I., in znaša štiri ali pet talentov srebra; drugod se omenja kot njena vsebina »srebro in zlato«. ¹⁶ Prav tako ne moremo ničesar splošnega sklepati iz *tirhatum*, ki je bila ustanovljena za mitansko princeso Taduhepo, ki so jo omožili najprej s faraonom Amenofisom III., nato z Amenofisom IV.¹⁷

Zelo preporno je vprašanje, kakšen pravni pomen je imela *tirhatum* pri sklepanju ženitne pogodbe.

K o s c h a k e r, ki pojmuje babilonsko ženitno pogodbo kot pridobitev žene s kupom, smatra *tirhatum* v Hammurabijevi dobi za resnično dajatev in jo prevaja kot »kupnino za nevesto«. ¹⁸

(prim. str. 482) pa kot »praznik«. — A. P o h l, *Orientalia*, 1953, str. 223, razlaga *girrum û riksâtîm* kot »pečatno ženitno pogodbo«.

¹⁴ Tako znaša (listine citiram po zbirki HG) v srebru: 1 sekla (HG III, 11), 4 sekla (III, 8), 5 seklov (III, 6; VI, 1419), ? seklov (III, 7), 6 (?) seklov (VI, 1418), 10 seklov (III, 4), 20 seklov (III, 10; VI, 1420), 30 seklov (III, 9), 40 seklov in enega sužnja (IV, 776).

¹⁵ To ugotavlja V a n P r a a g, str. 151 s.; na nizke zneske opozarja že C u q, *Droit babylonien*, str. 25.

¹⁶ ARM, I, 46, v. 5, 10; 77, v. 11 s.; II, 40, v. 9.

¹⁷ EA 19, v. 48, 58; EA 27, v. 14, 64; EA 29, v. 23 s.

¹⁸ »Brautpreis«. — Prim. Hammurapistudien, str. 113, 136 ss., zlasti 137; Eheschließung und Kauf, str. 229, 239, 241, 279 ss., op. 85.

Cu q opozarja na dejstvo, da nekatere listine ne omenjajo darila in da tudi § 159 HZ računa z zakoni, pri katerih ni bilo nobene *tirḫatum*. Zato jo smatra samo za pojav darežljivosti.¹⁹

Van Praag razlaga prvotno *tirḫatum* kot dokazilo za to, da je bila življenjska skupnost, ki sta jo zaročenca začela, pravi zakon.²⁰

V okviru naše razprave ne bomo poskušali rešiti tega vprašanja, ki bo zanesljivo rešljivo šele takrat, ko bodo novi teksti prinesli potrebno jasnost. Od njih pričakujemo zlasti odgovor na vprašanje, ali so v Ešnunni v času nastanka EZ stranke lahko sklepale veljavne zakone tudi brez ženitnih daril in ali je bila *tirḫatum* že takrat gospodarsko razmeroma tako majhna dajatev, kakor je bila v Hammurabijevi dobi.

Iz ohranjenih določb EZ in HZ vidimo, da sta oba zakonodajalca skrbno obravnavala vprašanje, kdaj je treba *tirḫatum* vrniti, če se zaročno ali zakonsko razmerje razdere. Iz pomena, ki ga tej zadevi pripisujeta, smemo sklepati, da je vsaj v času pred Hammurabijem, če ne morda celo še pred Bilalamo, *tirḫatum* bila gospodarsko pomembna dajatev — vsekakor mnogo pomembnejša, kakor pa se to kaže v zasebnih pogodbah iz časa prve babilonske dinastije (1806 do 1507).

Ženitno darilo, ki je bilo že izročeno, je bilo mogoče zahtevati nazaj v različnih primerih.

a) Samo EZ (ne pa tudi HZ) obravnava primer, da se je zaročno razmerje razdrlo zaradi smrti enega zaročenca (§ 17). Glede rešitve tega primera se besedili obeh plošč znatno razlikujeta. Besedilo, ohranjeno na plošči A, ima samo eno določbo. Žal je zelo nejasna, ker ne imenuje subjektov.²¹ Po tej določbi ni treba vrniti tega, »kar je prinesel, pač si pa »vzame svoj (?) presežek«. Verjetno je s tem mišljeno, da ženin (ali njegov oče) ne more od nevestinega očeta zahtevati nazaj ženitnega darila (*tirḫatum*), ki mu ga je bil ženin izročil ob sklenitvi ženitne pogodbe. Nemogoče pa je za sedaj dognati, kaj pomeni »presežek« in komu naj pripade. Izključeno ni, da sta pri prepisovanju besedila pomotoma izpadla sedaj manjkajoča odstavka, ki sta ohranjena na plošči B.

Plošča B ima namreč na tem mestu dvojje določb: § 17 in § 18 a. Prva odreja, da se po smrti enega zaročenca »vrne srebro k svojemu gospodarju (= lastniku)«. Če je eden izmed zaročencev umrl, je moral nevestin oče vrniti ženinu ali ženinovemu očetu vse srebro, ki ga je

¹⁹ Études, str. 25: ...c'est une libéralité, et non une condition de la formation du mariage. — Prim. Koschaker, Hammurapistudien, str. 150 ss.

²⁰ Str. 130 ss., str. 148: Le don sert à prouver que la copula carnalis a lieu avec l'intention matrimoniale, sans laquelle le mariage n'existerait pas.

²¹ Prim. zgoraj str. 27, op. 37.

bil dobil kot ženitno darilo (*tirḫatum*). Verjetno je zakonodajalec s tem hotel reči, da drugih podarjenih predmetov, ki so bili morda tudi predmet ženitnega darila, ni treba vračati. K tej razlagi nas navaja podobna ureditev sorodnih vprašanj v asirski pravni knjigi. Ta izrečno pravi v svojih §§ 30, 31, 43, da je po razdoru zaročnega razmerja treba povrniti zlato, srebro, svinec in drage kamne, ne pa tudi konsumptibilij (žita, ovac in jestvin sploh). — V § 18 a EZ se obravnava nadaljnji primer, da je bil zakon že sklenjen in je žena prišla (»vstopila«) v moževo hišo, pa je kmalu nato umrla. Zakonodajalec je z ugotovitvijo, da je »mlada žena (= nevesta)« umrla, najbrž hotel povedati, da je umrla brez otrok. S primerom, da je žena umrla brez otrok, se bavi tudi HZ v §§ 163 s. in pripoznava ženinemu očetu pravico, da zahteva od zeta povračilo dote (*šeriktum*), ki jo je bil tast namenil hčerinim otrokom, sam pa mu je moral vrniti ženitno darilo (*tirḫatum*). Po § 164 HZ sme vdovec od dote pridržati toliko, kolikor je znašalo njegovo ženitno darilo, tako da vrne tastu samo razliko med doto in ženitnim darilom. Glede na to ureditev v HZ bi najprej mislili na to, da je tudi ešnunski zakonodajalec pripoznal tastu pravico do »presežka« (*watrum*), to je do razlike med doto in ženitnim darilom. Težko je pa to razlago združiti z določbo (v. 18), da tega »kar je prinesel« — najbrž ženin kot ženitno darilo — ne bo treba vrniti. — Goetze (str. 75) prevaja »presežek« kot *accrued increase*, imovino, ki sta jo zakonca skupno pridobila. — Spričo nejasnega besedila za sedaj vsebine določbe še ne moremo dognati.

b) Oba zakonika (§ 25 EZ, §§ 160 s. HZ) določata, da mora nevestin oče, ki enostransko razdere zaročno razmerje, ženinu vrniti dvojno *tirḫatum*; s tem je očetu hkrati pripoznana pravica, da sme po svoji volji zaročo razdreti. Hammurabi pripoznava v svojem § 159 enako pravico tudi ženinu, ki v tem primeru ne more od nevestinega očeta zahtevati povračila svojega ženitnega darila; EZ tega primera ne omenja. O določbi § 29 LZ izpregovorimo pozneje.

Končno upošteva Hammurabi ženitno darilo v §§ 139–140 pri odmeri odpravnine, ki naj jo mož dá svoji odslovljeni ženi.²² EZ tega vprašanja ne obravnava.

Zanimivo je, da ne EZ ne HZ ne uporabljata nikoli v isti določbi obeh izrazov *riksūtum* in *tirḫatum*, ampak omenja sklenitev ženitne pogodbe v zvezi zdaj z enim izrazom, zdaj z drugim.²³ To bi kazalo na to, da sta bila oba izraza vsaj do neke mere soznačna. Morda je potekal razvoj²⁴ tako, da je v starejši dobi za sklenitev ženitne pogodbe zadoščalo, da je ženin izročil nevestinemu očetu ženitno darilo (*tirḫatum*), sčasoma so pa vrh tega sestavljali tudi pismene ženitne pogodbe

²² Cuq, *Droit babylonien*, str. 27 s.

²³ V tem smislu govore samo o ženitnih darilih: §§ 17; 26 EZ in §§ 159 do 161 HZ, samo o ženitni pogodbi pa §§ 27; 28 EZ in § 128 HZ.

²⁴ Prim. Van Praag, citat zgoraj v op. 20.

(*riksātum*), ki jih EZ (§§ 27, 28) in HZ (§ 128) predpisujeta že splošno kot pogoj za veljaven zakon. Verjetno je poslej ženitno darilo polagoma izgubljalo svoj pomen, tako da se v nekaterih ženitnih pogodbah, ki so iz časa prve babilonske dinastije, ženitna darila več ne omenjajo.²⁵

Tretji značilni zakonskopравни izraz je *aḥāzu*. V svoji temeljni obliki (I, 1) pomeni *aḥāzu* »zgrabiti«, »vzeti v posest«, »dobiti v last«; zlasti pa se v zvezi s sklenitvijo zakona uporablja rečenica, da si mož »vzame ženo«. ²⁶ V EZ se glagol uporablja samo v zvezi z ustanovitvijo življenjske skupnosti med možem in ženo (§§ 18 a, 27, 28, 29, 30, 59), in sicer tudi takrat, kadar taka skupnost ni pravno veljaven zakon (§ 27). Tako vobče pomeni *aḥāzu* sklenitev zakona, ponekod pa označuje *i-hu-us-si* = (»vzel jo je«) (§§ 18 a, 27, 28 EZ) prav začetek življenjske skupnosti med možem in ženo. Isti pomen ima ta glagol v HZ v nekaterih določbah (n. pr. v §§ 128, 151, 167), medtem ko povečini pomeni sklenitev zakona sploh, in sicer vedno le z moževe strani.

Pričetek življenjske skupnosti med zakoncema v veljavnem zakonu je po EZ in po HZ tisti mejnik, od katerega dalje je zakonska žena, in sicer samo ona, dolžna svojemu možu zakonsko zvestobo (§ 28 EZ v besedilu A, § 129 HZ). Vendar so sankcije v obeh zakonikih različne. Po § 28 EZ je za nezvesto ženo določena smrtna kazen, za katero ni nobene pomilostitve (v. 37: »ne bo živela«). Hammurabi pa odreja v § 129 enako usodo²⁷ za nezvesto ženo in za njenega zapeljivca: ali vržejo oba v vodo ali pa je obema odpuščeno (§ 129 HZ).

Dolžnost zakonske zvestobe ne velja za nevesto kot tako. Zdi se, da je po sklenitvi ženitne pogodbe ostala nevesta navadno še nekaj časa na očetovem domu. V tem času je mogel njen oče (in eventualno tudi ženin) zaročno razmerje razdreti. V § 26 EZ obravnava zakonodajalec primer, da neki tretji ugrabi tujo zaročenko in jo posili.²⁸ Zakonik izrečno omenja, da tretji pri tem ni ravnal v soglasju z nevestinimi starši; zato je tudi smrtna kazen zagrožena le njemu.

Znatno precizneje formulira podoben dejanski stan Hammurabi v svojem § 130: »ženo« Babilonca, ki še ni živela v zakonski skupnosti s svojim možem in prebiva še v hiši svojega očeta, posili drug državljan; njega zadene prav tako smrtna kazen. »Žena« se tu imenuje nevesta po sklenitvi ženitne pogodbe. Hammurabi ne označuje

²⁵ Cuq, *Études*, str. 24 s.; Van Praag, str. 151, op. 4, našteva osem primerov (HG III, 1—3; 12; 26; HG IV, 777, 778, 784). K temu prim. Koschaker, *Hammurapistudien*, str. 150.

²⁶ Delitsch, HWB, str. 41 s.; Koschaker, *Hammurapistudien*, str. 114; Eheschließung und Kauf, str. 238, op. 11, 242, 245 s.; Driver-Miles, *The Assyrian Laws*, str. 169 s.; *The Babylonian Laws*, str. 246; Van Praag, str. 87 s.

²⁷ Enaka usoda velja za oba tudi po asirski pravni knjigi (§ 15) in po hetitskem zakoniku (§§ 197 s.).

²⁸ Prim. str. 29, op. 46.

podrobneje predhodnega zapeljivčevega ravnanja in tudi opušča nepotrebno ugotovitev, da se je to zgodilo brez vednosti dekličinih staršev, pač pa (morda z ozirom na § 129 HZ) izrečno ugotavlja, da žena ni kazniva.

Določbi § 26 je sorodna določba § 28 hetitskega zakonika. Deklico, ki je že nekomu obljubljena (*taranza*), ker je le-ta zanjo tudi že izročil svoje darilo, pripravi tretji, zopet brez vednosti njenih staršev (arg. iz v. 8), do tega, da z njim pobegne (*pittenuzzi*).²⁹ Dejanski stan hetitskega § 28 tako spominja na § 26 EZ, da se nam vsiljuje za sedaj nerešljivo vprašanje, ali ni ešnunska določba vplivala na nastanek hetitskega § 28.

Razvezo zakona obravnava ešnunski zakonodajalec v treh določbah (§§ 29, 30, 59).

V §§ 29 in 30 EZ ureja zakonodajalec pravice moža, ki se je vrnil po daljši odsotnosti (§ 29, v. 41: »mного dni je preživel v tuji deželi«) domov, kjer se je medtem njegova žena omožila z drugim. Vprašanje, ali sme prvi mož zahtevati svojo ženo nazaj in s tem razdreti njen drugi zakon, rešuje EZ različno po tem, zakaj je bil prvi mož odsoten. Če so to zakrivilo zunanji, vojni dogodki, sme zahtevati svojo ženo nazaj. Drugemu možu ostanejo otroci, ki mu jih je žena medtem rodila (§ 29 EZ). Če pa je mož pobegnil v tujino iz političnih nagibov, ne more po svoji vrnitvi zahtevati svoje žene nazaj (§ 30 EZ).

Enako razlikovanje najdemo tudi v §§ 134—136 HZ. Vendar se sme po HZ (§ 135) zapuščena žena vojnega ujetnika vnovič omožiti samo takrat, kadar na moževem domu nima več potrebnih sredstev za preživljanje. Enak pogoj omenja tudi § 36 asirske pravne knjige, ki predpisuje za zapuščeno ženo čakalno dobo petih let, za ženo vojnega ujetnika pa dobo dveh let (§ 45). Če se pozneje prvi mož vrne, si sme vzeti svojo ženo nazaj (§ 36; § 45). Če se je žena omožila pred koncem petletnega čakalnega roka, sme prvi mož vzeti tudi njene otroke, ki jih je rodila drugemu možu (§ 36).

Drugačen primer razveze zakona obravnava § 59 EZ. Mož odslovi (»pusti«) svojo ženo, ki mu je že rodila otroke, in si vzame drugo. Nadaljnji smisel te določbe je delno zaradi poškodb, delno zaradi jezikovnih težav sporen. Ešnunski zakonodajalec ne odreka možu pravice, da more popolnoma po svoji volji odsloviti prvo ženo in skleniti nov zakon. Ovirati ga skuša samo s tem, da mu odvzame vso imovino, ki naj najbrž ostane njegovim otrokom in ženi iz prvega zakona.

²⁹ Prim. Korošec, Raub- und Kaufehe im hethitischen Recht (v Studi Riccobono, I, Palermo 1932, str. 551—570). Beseda *pittenuzzi* pomeni »pripravi (deklico), da pobegne«. Izraz lahko pomeni »odpelje« ali »ugrabi«. Dokler ne poznamo nobenih zgodovinskih primerov, je težko reči, kateri pomen je mišljen. Prim. Koschaker, Die Eheformen bei den Indogermanen (v Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht, XI, Berlin-Leipzig 1937, str. 77—140 b, zlasti str. 140 s.).

Če tako pojmovani predpis § 59 EZ primerjamo s poznejšim pravnim razvojem, vidimo, da tako kakor EZ tudi vsi nadaljnji zakoniki nalagajo samo ženi dolžnost zakonske zvestobe in načeloma dovoljujejo možu, da more splošno brez vsakih razlogov enostransko razdreti zakon in odsloviti svojo ženo. V ženitovanjskih listinah je navadno obljubljena pogodbeni globa, ki jo mora plačati drugemu zakoncju tisti zakonec, ki bi zakon samovoljno razdril. Pri tem je večinoma določena za ženo strožja kazen kakor za moža.³⁰

Ešnunski zakonodajalec odvzame v § 59 EZ možu vso imovino in ga izključuje iz dotedanje rodbinske skupnosti. Ni prav jasno, ali je zakonodajalec postavil take gospodarske sankcije zato, da ščiti prvo ženo in mater, ali da zagotovi otrokom iz prvega zakona potrebna sredstva za preživljanje.

Hammurabi tudi pripoznava odslovljeni ženi, ki je možu rodila otroke, večje imovinske pravice do odpravnine, kakor pa ženi brez otrok, bodisi da je svobodna (§ 137: §§ 138 ss.; § 144: § 145) bodisi sužnja (§ 146: § 147; cf. § 119). Vendar babilonski zakonodajalec ne misli več na to, da bi izključil moža iz rodbinske skupnosti.

Drugače razlaga sankcije § 59 EZ P. Koschaker v posebni razpravi, ki je izšla že po njegovi smrti. Glede obeh glagolov, ki sta uporabljeni v 31. in 32. vrstici, meni, da se nanašata na drugo ženo, zaradi katere je mož prvo odslovil. Zato je ona izključena iz moževe imovinske skupnosti in glede nje določa v. 32: »za tistim možem, ki jo ljubi (= izvoli), pojde«.³¹

Upajmo, da bodo nove najdbe tudi glede tega vprašanja omogočile večjo jasnost.

V skladu s patriarhalnim značajem suženjstva v Ešnunni je določba § 31 EZ, ki jo uvršča zakonodajalec na koncu zakonskopравnih določb. V njej predpisuje kazen za posilstvo tuje sužnje. Tudi ta zločin presoja EZ samo kot kršitev gospodarjevih pravic in ga kaznuje z globo 20 seklov srebra.

n) Redništvo (§ 32—35)

Za zakonskopравnimi predpisi uvršča EZ pet določb, ki jim je skupno to, da prepusti oče (§ 32) ali mati (§§ 33 ss.) svojega otroka drugemu v vzrejo (§§ 32, 33) ali v posinovitev (§ 33).

Oče, ki odda svojega sina v vzrejo (*ana tarbitim*), mora rednici zanj dati »žito, olje in volno«. Ker je v § 32 EZ ta dajatev označena

³⁰ N. pr.: ženo naj pahnejo s stolpa (HG III, 1; 2; IV, 776) ali jo vržejo v vodo (HG III, 8) ali jo sme mož prodati za sužnjo (HG III, 3; 7; IV, 778). Mož grozi le redko izguba imovine (HG III, 2), pač pa mora plačati samo določen znesek srebra (od 10 seklov do 1 mine: HG III, 1; 8; IV, 776—778; V, 1086).

³¹ Zur Interpretation des Art. 59 des Codex Bilalama (Journal of Cuneiform Studies, V, 3, 1951, str. 104—122), str. 109 s., 112.

s sumerskimi izrazi brez točnejše navedbe količin — isto opazimo tudi v različnih pogodbah Hammurabijeve dobe — smemo sklepati, da je bila količina še izza sumerske dobe določena po starem običaju in splošno znana. Odmerjena je bila redno za tri leta, tako tudi po § 32 EZ. Če ni oče teh dajatev pravočasno izpolnil, je smel vzeti svojega sina nazaj šele, če je rednici plačal deset min, najbrž srebra. Ta znesek je pretirano visok in ga ne najdemo prav nikjer drugod, ne v EZ ne v HZ ne v poznejših listinah. Najbolj verjetno je, da je pri prepisovanju nastala napaka v številki.

Hammurabi nima nobene določbe, ki bi ustrezala § 32 EZ. Pač pa strogo kaznuje dojljo, ki je zakrivila dojenčkovo smrt, ker je poleg njega sprejela za dojenje še drugega otroka (§ 194 HZ).

V listinah iz Hammurabijeve dobe je več pogodb,¹ v katerih mati prepusti dojlji otroka v vzrejo. Pogodba se sklene za dve² leti ali za tri³ leta. Dojlja dobi ali »žito, olje in volno«⁴ ali pa nekaj seklov srebra.⁵ V enem primeru mati ne zmore običajnih dajatev rednici, zato ji prepusti otroka in prejme od nje 3 sekle srebra.⁶ Ob posinovitvi je včasih rodna mati dobila od posinoviteljice neki znesek srebra kot »vzrejnino« (*kasap tarbiti-ša*).⁷

Zakaj nastopa v § 32 EZ le oče, ni razvidno; morda je mati že mrtva, ali pa je to otrok, ki mu ga je rodila sužnja in ga iz kakršnega koli razloga sama ne vzreja.

V nadaljnjih določbah se EZ bavi z otrokom sužnje in posebej dvorske sužnje.

Če je sužnja prepustila svojega otroka hčeri svobodnega državljana, najbrž v adopcijo,⁸ ga sme materin gospodar zahtevati nazaj tudi še potem, ko je dorastel. Sužnjino ravnanje velja v smislu sužnjelastniškega sistema kot protipravno⁹ in zato ščiti § 33 EZ gospodarjevo oblast.

¹ Seznam nudi Lautner, Personenmiete, str. 109, op. 353.

² HG III, 33 (= VS VII, 37).

³ Schorr, 78 (= HG III, 32 = VS VII, 10—11), v. 6.

⁴ Schorr, št. 78, v. 7 (gl. op. 2); 242 (= HG III, 34 = CT IV, 13b), v. 5 s.

⁵ HG V, 1091 (= TCL I, 197) navaja neverjetno nizek znesek 2 (?) $\frac{1}{3}$ sekla.

⁶ Schorr, 78 (op. 1) v. 6 ss.: »...Dojnine za tri leta, obroka žita, obroka olja in obroka obleke (mati) ni mogla dati (dojlji).« Zato ji je rekla (v. 10 s.): »Vzemi malega, naj bo tvoj otrok!« Nato ji rednica odpusti dolg in ji dá 3 sekle srebra (v. 15—20).

⁷ HG VI, 1426 (= CT XXXIII, 40); prim. Koschaker, l. c., op. 1.

⁸ Prim. David, Die Adoption im altbabylonischen Recht (= Leipz. rechtsw. Stud., H. 25), Leipzig 1927, str. 82 ss., in njegov članek »Adoption«, v RLA, I, str. 37—39. — Pravo adopcijo sklepajo le svobodni možje; omejeno svobodni in ženske pa sklepajo posinovitve z manjšimi pravnimi učinki.

⁹ Prim. op. 56—58 na str. 31.

V § 34 se obravnava podoben primer. Dvorska sužnja prepusti svojega otroka muškenu¹⁰ v vzrejo. Dvor sme zahtevati otroka nazaj. Po § 35 sme rednik namesto njega izročiti dvoru drugega enakovrednega otroka. Vprašanje je, ali ima rednik to pravico vedno, ali pa morda le takrat, kadar rejenca samega ne more več vrniti, ker je umrl ali pa ni več v njegovi oblasti.

V teh kazuističnih primerih (§§ 33—35) ustanavlja EZ v varstvo sužnjelastniškega reda izjeme od nezapisanega načela, da v adopcijo prepuščenega otroka ni mogoče zahtevati nazaj, če ga je adoptant vzgojil.

Hammurabi ne obravnava teh primerov v svojem zakoniku. Pač pa je uzakonil v svojem § 185 pravilo: »Če je človek sprejel majhnega otroka pod svojim imenom za sina in ga je vzredil, tega rejenca ni mogoče zahtevati nazaj.« Obenem je babilonski zakonodajalec pripoznal druge razloge, zaradi katerih je bilo mogoče razdreti adopcijsko razmerje.¹¹

¹⁰ Zanimiva je razlika: navadna sužnja prepusti otroka hčeri svobodnega državljana, dvorska sužnja pa muškenu. Ta okolnost vnovič kaže na to, da je bil *muškenum* v neki ožji zvezi z dvorom.

¹¹ Prim. §§ 186 in 191; David, Adoption v RLA, I, str. 37 s.

B. LIPIT-IŠTARJEV ZAKONIK (= LZ)

I. ZGODOVINA NAJDBE

Svojevrstna je zgodovina besedila sumerskega Lipit-Ištarjevega zakonika.¹ Ohranjen je na glinastih ploščicah, ki jih je znanstvena ekspedicija pennsylvanske univerze izkopala v letih 1889—1900, torej še preden je bila najdena Hammurabijeva stela.

Iz te zbirke je leta 1919 Henry Fred. Lutz objavil tri ploščice, ki jih je označil (str. 128) kot *A Sumerian Code of Laws*.² Besedilo so transkribirali vsak zase takratni vodilni orientalisti: Artur Ungnad,³ Vincencij Scheil⁴ in Štefan Langdon,⁵ pravni komentar je napisal Pavel Koschaker.⁶ Splošno so menili, da so ohranjene določbe ostanek nekega sumerskega mestnega prava; po kraju, kjer so bile najdene, so sklepali na mesto Nippur.⁷

Leta 1929 je uprava muzeja pennsylvanske univerze dala ponovno pregledati in katalogizirati svojo zbirko okoli 3000 glinastih ploščic iz Nippurja. Deset let pozneje je dr. Samuel N. Kramer postal pozoren na štiri ploščice. Za njim jih je proučeval Francis Rue Steele. Opazil je, da so te štiri ploščice bile prvotno deli večje plošče, visoke 28 cm, široke 23 cm (str. 427). Dognal je, da se na raznih mestih njihovo besedilo ujema z besedilom na treh ploščicah, ki jih je H. F. Lutz objavil leta 1919, h katerim spada tudi še ploščica, ki jo je iz zbirke klinopisnih tekstov v Louvru objavil francoski sumerolog Henry de Genouillac leta 1930.⁸

¹ Podatke o zgodovini najdbe povzemam po F. R. Steelovem uvodu (gl. spodaj op. 9) in po M. San Nicolò, *Orientalia*, 1950, str. 111 ss.

² *Selected Sumerian and Babylonian Texts* (= UMBS, vol. I, no 2), štev. 100—102.

³ *SZ*, 41, 1920, str. 186 ss.

⁴ *RA*, 17, 1920, str. 35 ss. (meni nedostopno).

⁵ *JRAS*, 1920, str. 489 ss. (meni nedostopno).

⁶ *SZ*, 41, 1920, str. 279 ss.

⁷ Podobno smatrajo določbe, ki jih je objavil A. T. Clay, *Miscellaneous Inscriptions in the Yale Babylonian Collection*, New Haven 1915, No. 28 (prevedel St. Langdon, *JRAS*, 1920, str. 508—514, komentiral P. Koschaker, *SZ*, 41, 1920, str. 284—286), za ostanke mestnega prava iz Uruka.

⁸ *Textes religieux sumériens du Louvre I* (= Musée du Louvre Département des Antiquités Orientales: Textes Cunéiformes, tome XV, 1930, pl. 34).

Iz vseh teh delov je F. R. Steele obnovil nekako tretjino celotnega zakonika in ga obenem s transkripcijo, prevodom in fotografskimi posnetki objavil leta 1948 kot »*The Code of Lipit-Ishtar*« v reviji *American Journal of Archaeology*.⁹ Pozneje je dr. S. N. Kramer našel še nadaljnji drobec in ugotovil, da spada k zakoniku. Objavil ga je F. R. Steele v *Symbolae Hrozný III*.¹⁰

Zakonik je napisan v sumerskem jeziku. Začenja se z mogočnim uvodom, njemu slede pravne določbe, konča se zopet z obširnimi epilogi. Že iz uvoda izvemo, da je zakonik delo Lipit-Ištarja, »kralja mesta Isina, kralja Sumerja in Akada« (I, 48 s.). Prolog je imel kakih sto vrstic, epilog nekaj več. S svojo delitvijo na tri dele, na prolog, zakonske predpise in epilog, je Lipit-Ištarjev zakonik (= LZ) najbrž služil Hammurabiju kot vzorec za enako delitev v njegovem zakoniku. [Mogoče pa je tudi, da sta oba sledila razdelitvi, ki jo je uvedel Ur-Nammu v svojem zakoniku.]

Kakor smo že v uvodu ugotovili, je samostojna država v Isinu nastala po razpadu zadnje sumerske države v Uru (ok. 1920). V Isinu je ustanovil novo dinastijo Išbi-Irra, ki je bil doma iz mesta Marija in najbrž Amorit. Njegov potomec in četrti naslednik v Isinu je bil zakonodajalec Lipit-Ištar. Weidner, ki datira Hammurabijevo vladanje z leti 1704—1662, datira Lipit-Ištarja z leti 1850—1840; Steele pa postavlja začetek Hammurabijeve vlade v leto 1728 in šteje kot Lipit-Ištarjevo vladarsko dobo leta 1868—1857, tako da označuje leto 1860 kot približno leto njegovega zakonika.¹¹

Lipit-Ištar se je kot vladar imenoval »kralj Isina, kralj Sumerja in Akada«, svojo državo je imenoval »kraljestvo Sumerja in Akada«. V svojem zakoniku zatrjuje, da je »sinovom in hčeram Sumerja in Akada« (II, 8 s.) zagotovil prostost. Iz teh besed spoznamo, da je bilo prebivalstvo države v Isinu sestavljeno iz starih Sumercev in semitskih Akadijcev. Dejstvo, da je Lipit-Ištar svoj zakonik objavil v sumerskem jeziku, kaže na to, da je bil v njegovi državi sumerski element bodisi po številu, bodisi po svojem kulturnem vplivu še zelo

⁹ American Journal of Archaeology, The Journal of the Archaeological Institute of America, vol. 52, number 3, str. 425—450 (besedilo mi je ljubeznivo stavil na razpolago leta 1949 docent dr. J. Klíma v Pragi, leta 1950 pa pok. dr. P. Koschaker). — Prvo napoved novega zakonika je F. R. Steele objavil v isti reviji, vol. 51 (1947), str. 158—164 (citati po njegovi navedbi v *Symbolae Hrozný, III*, str. 489, op. 1).

¹⁰ An Additional Fragment of the Lipit-Ishtar Code Tablet from Nippur, *Symbolae Hrozný, III*, Praha 1950, str. 489—493.

¹¹ Steele, o. c., str. 12; E. Weidner, *Archiv für Orientforschung*, XV, str. 99; Hrozný, o. c., str. 121, ga datira: 1939—1929.

¹² Prim. LZ, I, 17 s.: »kraljestvo Sumerja in Akada«; I, 48 s.: »kralj Sumerja in Akada«; prim. dalje I, 31; II, 8 s.; XIX, 7, 17, 36. — Tudi na ohranjenem glinastem zidnem žeblju (F. Thureau-Dangin, VAB, I, str. 204 s., štev. 3, v. 10 s.) navaja Lipit-Ištar med svojimi naslovi: »kralj Isina, kralj Sumerja in Akada«. Prim. zgoraj str. 13, op. 8 in 9.

močan. V tej zvezi je treba opozoriti na to, da se asiriologi že dalje časa prerekajo o tem, če ni Lipit-Ištar izdajal zakonov tudi v akadjskem jeziku.¹³

II. OBSEG IN SISTEMATIKA ZAKONIKA

Zakonikovo besedilo je napisano na sprednji in zadnji strani plošče. Na sprednji strani so za prologom od besedila ohranjeni sledovi treh stolpcev z začetki treh vrstic (§§ 1—3), vse drugo je uničeno. Na zadnji strani je Steele predvsem s pomočjo Lutz-ovega teksta obnovil delno ali v celoti blizu 280 vrstic v stolpcih XI—XIX, to je nekako dobro polovico besedila na tej strani in epilog. Skupno s prologom in epilogom je prvotni zakonik imel kakih 1200 vrstic. Od zakonskih določb je po številu vrstic ohranjena pičla tretjina. Če upoštevamo, da je od ohranjenega besedila le polovica uporabna in razumljiva, nam je dobro ohranjena samo petina ali šestina zakonikovih določb.

V svoji *editio princeps* šteje Steele 38 določb. Od teh so prve tri na sprednji, ostale na zadnji strani plošče. S pozneje najdenim drobcem,¹ na katerem je začetek § 7 a, se število določb poveča na 39. Steele razmejuje posamezne določbe po besedici tukumbi (= če),² ki se z njo začenjajo vse določbe, katerih začetek je ohranjen.

Med temi 39 določbami so od desetih ohranjeni le drobcí, ki po njih kvečjemu slutimo, katera pravna snov je bila v njih obravnavana.³ Mnogo več nam tudi ni pomagano z nadaljnjimi šestimi določbami, pri katerih manjka ali začetek ali konec.⁴ Od ostalih sta dve nekoliko poškodovani⁵ in le 21 določb je dobro ohranjenih,⁶ predvsem po dopolnitvah, povzetih iz Lutz-ovega besedila.

Če upoštevamo vse te podatke, smemo sklepati, da je celotni Lipit-Ištarjev zakonik imel kakih 100 do 120 določb. Do podobnega rezultata pridemo, če po zadnji strani plošče računamo, da so bile zakonikove določbe napisane na vsaki strani na 8 stolpcih po 54—59

¹³ Lipit-Ištarja je odkril kot zakonodajalca Alfred Boissier, Lipit-Ištar, législateur, v *Babyloniaca*, IX, 1926, str. 19 ss., in sicer v akadjskem jeziku. Na navedenem mestu objavljeni odlomek ustreza § 7 HZ; prim. M. San Nicolò, *Beiträge*, str. 67 in 76, op. 1 in 3. Zoper tako možnost se je izrekel B. Landsberger (*Symbolae Koschaker*, str. 233, op. 48 a), ki mu pritruje W. Eilers v *AO*, 31, 3—4, 1932, str. 6, op. 4. Sedaj smatra M. San Nicolò, *Rassegna*, str. 433 (drugače še *Orientalia*, 19, 1950, str. 113, op. 1) za verjetno, da je Lipit-Ištar izdajal tudi akadjske ali sumerske in akadjske zakone.

¹ Glej zgoraj str. 75, op. 10.

² A. Deimel, *Sumerisch-akkadisches Glossar*, Roma 1934, str. 207.

³ §§ 1—4; 6; 7 a; 19; 20; 23; 38.

⁴ §§ 21; 26; 30—33.

⁵ §§ 5, 7.

⁶ §§ 8—18; 22; 24; 25; 27—29; 34—37.

vrstic, in vzamemo kot domnevni povprečni obseg za posamezno določbo po 9 vrstic.

Sistematiko zakonika je po ohranjeni petini njegove vsebine težko presojati. Vsaj to pa lahko spoznamo, da skuša Lipit-Ištar združiti sorodne določbe na istem mestu. Ne glede na številne vrzeli med posameznimi določbami je mogoče ugotoviti naslednje skupine pravnih predpisov, v katerih se obravnavajo:⁷

- a) najem čolna (ladje) (§§ 4—5);
- b) nepremičninsko in zakupno pravo (7—11), in sicer:
 - 1. zakup vrta (7—8),
 - 2. tatvine v sadovnjaku (9—10),
 - 3. zanemarjanje neobdelanega zemljišča (11);
- c) sužnji (12—14) in *miqtum* (15—16);
- č) obveznosti: osebne (?) (17) in realne (18);
- d) dedno in rodbinsko pravo (20—33), in sicer:
 - 1. dedna pravica hčere (?) (21—23),
 - 2. dedovanje otrok istega očeta in različnih mater (24—27),
 - 3. zakonsko pravo (28—30),
 - 4. delitev dediščine (31—33);
- e) odgovornost za najetega vola (34—37 [38?]).

III. KRATEK PREGLED VSEBINE¹

Na sprednji strani so v treh stolpcih ohranjeni začetki ali konci skupno 8 vrstic iz treh stolpcev. Steele jih šteje kot §§ 1—3. Njihove vsebine ni mogoče določiti.

⁷ Prim. razdelitev pri M. San Nicolò, *Orientalia* 1950, str. 115—117.

¹ Lipit-Ištarjev zakonik je bil doslej manj obravnavan kakor EŽ. F. R. Steele je svoji prvi izdaji dodal (str. 450) kratke pripombe in razpredelnico, v kateri je vzporedil določbe LZ s HZ. [Nizozemski prevod, ki ga je februarja 1952 objavil J. P. Lettinga v *Ex Oriente Lux*, No. 12, str. 249—265 sem mogel bežno vpogledati v Parizu, enako tudi S. N. Kramer-jev prevod LZ v J. B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, Princeton 1950, str. 159—161.]

V *Orientalia*, N. S. 19, 1950 je izšel prvi pravnozgodovinski in jezikoslovni prikaz LZ: Das Gesetzbuch Lipit-Ištars von Isin: A. Falkenstein, I. *Philologisches zum Gesetzbuch* (str. 103—111); M. San Nicolò, II. *Rechtsgeschichtliches zum Gesetzbuch* (str. 111—118). V svoji zadnji veliki razpravi »Eheschließung und Kauf nach alten Rechten, mit besonderer Berücksichtigung der älteren Keilschriftrechte« (v *Symbolae Hrozny*, IV, 210—296) je P. Koschaker obravnaval tudi različne določbe iz LZ. — Jos. Klíma, *La position successorale de la fille dans la Babylonie ancienne* (v *Symbolae Hrozny*, IV, 150—186), obravnava tudi ustrezne določbe LZ (čl. 22 in 31); prim. tudi njegove pripombe v pregledu (*Symbolae Hrozny*, V), zlasti str. 362 s. [Samó v korekturah sem mogel upoštevati: J. Klíma, *New Discoveries of Legal Documents*, v *Les Actes des Journées Scientifiques d'Orientalisme*, 1949, Praha 1951 (= *Arch. Or.* XIX, 1—2), str. 37 do 59, zlasti str. 52 ss.; dalje J. Klíma, *Einige Bemerkungen zur Bedeutung der »nichtjuristischen« Bestandteile der althabylonischen Gesetzes-*

a) *Najem čolna (ladje) (§§ 4—5)*

§ 4 prehajamo že k besedilu na zadnji strani. V njem se dvakrat omenja čoln (ladja), druga vsebina je izgubljena.

V naslednjem § 5, ki ga je znatno dopolnil zadnji fragment,² govori zakonodajalec o najetju čolna (ladje) za potovanje. Pri tem je bil čoln (ladja) uporabljen za neki delikt (krajo?). Po § 5 LZ je odgovoren najemnik čolna (ladje). Več za sedaj ni mogoče reči, ker je določba jezikovno nejasna³ in delno poškodovana. Že kot taka pa potrjuje, kako važen je bil za gospodarsko življenje v Isinu vodni promet, kakor smo isto že opazili pri obravnavanju § 4 EZ za Ešnunno.⁴

b) *Nepremičninsko in zakupno pravo (7—11)*

Med določbami o nepremični imovini sta na prvem mestu predpisa, ki govorita o tem, da prepusti lastnik vrtnarju sadovnjak (§7 LZ) ali pa neobdelano zemljo (§ 8), da jo obdelata kot sadovnjak. Po § 7 LZ si lastnik in vrtnar delita donos sadovnjaka naspol (»njegove dateljne naj on [=vrtar] jé z njim [=lastnikom]«, v. XII, 21 s.).⁵ Kadar vrtnar ni izpremenil vse ledine v sadovnjak, je dobil na račun svojega plačila (»kot del svojega deleža«) zanemarjeni del ledine (§ 8).

Hammurabi ureja delitev donosov med vrtnarjem in lastnikom sadovnjaka v §§ 60, 61 in 64 HZ. Kadar je lastnik prepustil vrtnarju ledino, da bi jo vrtnar izpremenil v sadovnjak, je donos prvih štirih let ostal vrtnarju, donos petega leta sta si pa oba delila, pri čemer je najprej vzel svoj delež lastnik (§ 60). Če je vrtnar prevzel v oskrbo sadovnjak, je moral skrbeti za umetno oploditev palmovih cvetov.⁶ Tedaj sta si delila donose tako, da je lastnik dobil dve tretjini, vrtnar eno tretjino (§ 64). Če vrtnar ni obdelal vse ledine, »mu zaračunajo ledino na njegov delež« (§ 61) — določba, ki se ujema s § 8 LZ.

Naslednja § 9 in § 10 LZ varujeta nedotakljivost vrta. Kazen desetih seklov srebra mora plačati tisti, ki ga »zalotijo« na tujem vrtu, kamor je prišel »zaradi kraje«⁷ (§ 9), trikrat strožja kazen (pol mine

werke (v The Journal of Juristic Papyrology, Warsaw 1951, str. 161—186); J. Klíma, La posizione degli schiavi secondo le nuove leggi pre-hammurapiche (v Studi in onore di Vincenzo Arangio-Ruiz, IV, str. 225—240).]

² Prim. Symbolae Hrozný, III, str. 491.

³ Prim. Falkenstein, str. 107; San Nicolò, str. 113.

⁴ Prim. zgoraj str. 41 s.

⁵ Še prej se govori o desetini, ki jo morda vrtnar vnaprej obdrži zase (?). Vendar mesto ni jezikovno dovolj jasno.

⁶ Prim. Meißner, Babylonien und Assyrien, I, str. 205; Eilers-ov prevod HZ-a v AO, 31, 3—4, str. 26.

⁷ Tako prevaja Steele, str. 437; San Nicolò, str. 114, pa spričo nizke kazni dvomi o tem.

srebra) pa zadene tistega, ki na tujem vrtu seka les⁸ (§ 10). — Ešnunski zakonik varuje v §§ 12 in 13, kakor smo že omenili, samo muškenovo nepremično imovino, in sicer hišo in neki ograjen del zemljišča. — Hammurabi je namesto obeh sumerskih določb odredil v svojem § 59: Kdor na tujem vrtu, in sicer brez (dovoljenja) lastnika vrta, poseka les, plača za kazen pol mine srebra. S tem je HZ v bistvu sledil predpisu § 10 LZ. — Novobabilonski zakonski osnutek obravnava v § VII tatvino lesa, ki jo zagreši ženska na tujem polju; lastniku mora povrniti (po teži) trikratno količino ukradenega lesa.⁹ Več precej poškodovanih določb o tatvinah iz raznih nasadov ima tudi drugi del hetitskega zakonika (§§ 101 ss.).

Medtem ko §§ 9 in 10 LZ prepovedujeta, da bi kdo brez lastnikovega dovoljenja prihajal na njegov vrt, nalaga § 11 LZ lastniku dolžnost, da ne sme svojega zemljišča tako zanemarjati, da bi s tem ogrožal varnost svojih sosedov. Če namreč lastnik dovolj ne zavaruje svoje neobdelane zemlje, tako da je zaradi tega ogrožena varnost sosedove hiše, mora sosedu povrniti vso morda nastalo škodo. Vendar ga je ogroženi sosed moral prej opozoriti na tako nevarnost (§ 11, v. 25 ss.: »Ker je tvoje zemljišče zanemarjeno, utegne kdo vlomiti v mojo hišo: utrdi svojo hišo!«).¹⁰ LZ nalaga tu lastniku pozitivno dolžnost, da skrbi za svojo nepremičnino tako, kakor je to potrebno za varnost sosedov. Taka dolžnost je najbrž ostanek nekdanje rodbinske imovinske skupnosti na nepremičninah. Skoraj dobesedno tako, samo bolje precizirano, povzema vsebino § 11 LZ Hammurabi v svojem § "76", morda tudi v zelo poškodovanem "73".^{10a} Na enako pojmovanje lastnikovih dolžnosti naletimo tudi v določbah o vzdrževanju nasipov (§§ 53 s. HZ) in o ravnanju ob odpiranju prekopov in dotočnih jarkov (§§ 55 s. HZ). V isto skupino spada najbrž tudi § 58 EZ o odgovornosti zemljiškega lastnika za njegov zid, ki se je podrl.¹¹

c) *Sužnji in miqtum* (?) (12—16)

V naslednjih določbah ščiti Lipit-Ištar obstoječi sužnjelastniški red (§§ 12 s.). Kakor drugi zakonodajalci hoče preprečiti zlasti to, da bi pobegli suženj našel pri kom zavetje. Kdor trpi tujega sužnja mesec dni v svoji hiši, mora po § 12 LZ izročiti sužnjevega gospodarju poleg ubežnika tudi svojega sužnja. Če nima nobenega sužnja,

⁸ Tako po San Nicolò - ju, str. 114. Steele, str. 437, prevaja: »poseka drevo«.

⁹ Bruno Meißner, Ein Entwurf zu einem neubabylonischen Gesetzbuch (= Sitz.-Ber. d. Preuß. Akad. d. Wiss., 1918, XV), str. 285 s.

¹⁰ Sledim Steelovemu prevodu, str. 437.

^{10a} Prim. San Nicolò, *Orientalia*, 19, 1950, str. 114.

¹¹ Prim. spreadj str. 62 s.

plača gospodarju 15 seklov srebra (§ 15 LZ). Kakor smo že videli, postavljaja enako sankcijo, kakor jo ima § 12 LZ, tudi § 49 EZ, ki pa ne določa nobenega roka. Strožji pa je Hammurabi, ki kaznuje prikrievanje pobeglega sužnja s smrtjo (§§ 16; 19 HZ). Najmanj strog je hetitski zakonik, ki zahteva samo plačilo mezde za izkoriščanje sužnjeve delovne sile (§ 24 het. zak.).¹²

Pomen § 14 LZ je jezikovno sporen. Steele prevaja določbo tako, da si je suženj mogel pridobiti prostost s tem, da je svojemu gospodarju plačal dvojno kupnino, ki jo je bil gospodar zanj plačal. Po tem prevodu je tak »suženj moral biti osvobojen«. Drugače je prevedel že po Lutz-ovem tekstu (§ 4) to določbo Langdon, ki se mu sedaj pridružuje A. Falkenstein.¹³ Če je njegov prevod pravilen, govori § 14 o prostostni pravdi, ki jo suženj naperi zoper svojega gospodarja in v kateri trdi, da ni njegov suženj. Če suženj svojo prostostno pravdo že drugič izgubi, mu za kazen vžgejo poseben sramotilni znak na čelo. Iz tega sledi, da je v Isinu smel suženj začeti tako pravdo enkrat brez kazni.^{13a} Strožji je zopet Hammurabi, ki že zaradi prve neuspešne pravde sužnja kaznuje v svojem § 282 HZ: Če suženj oporeka, da bi bil suženj svojega gospodarja, gospodar mu pa to »dokaže« (najbrž v pravdi?), izgubi suženj za kazen svoj uhelj. — V tem vprašanju je nenavadno strog hetitski zakonik, ki pravi, da »gre v lonec suženj«, ki »se dvigne zoper svojega gospodarja« (§ 173).

V ta oddelek spadata najbrž tudi §§ 15 in 16 LZ, v katerih se omenja *miqtum*. Glede tega izraza se domneve filologov še tako razlikujejo,¹⁴ da za sedaj opuščamo vsak poskus razlage. Samo po sebi bi najbolj pričakovali, da zakonodajalec takoj za sužnji razpravlja o polsvobodnih osebah. V tem nas potrjuje razlikovanje, ki ga delata obe določbi, kakor jih prevaja Steele. Po § 15 mora *miqtum*, ki je bil dodeljen od kralja, ostati na svojem mestu. Po § 16 pa je prišel v svoj, nam neznani odnos najbrž po svoji volji; zato tudi sme oditi, kamor hoče.

¹² Prim. spredaj str. 59.

¹³ *Orientalia*, 19, 1950, str. 107.

^{13a} Langdon-ovemu prevodu je blizu tudi A. Pohl-ov prevod v *Orientalia*, 1953, str. 222, ki smatra, da je suženj dvakrat izpodbijal svoj suženjski položaj in zato ni treba več nobenega nadaljnjega postopka, da postane suženj »razrešen«.

¹⁴ Steele, str. 447, misli na polsvobodnega nevoljnika (*bondservant*) ali (op. 116) na dolžnika, ki ga je upnik odpeljal k sebi v začasno suženjstvo. — A. Falkenstein, *Orientalia*, 19, 1950, str. 108 s., pa domneva, da se govori o kugi. — [V *Orientalia*, 1953, str. 222, prevaja Pohl besedo *miqtum* kot »begunec, ubežnik«. Po njegovem mnenju gre v § 15 za begunca, ki ga je kralj naselil na svojem zemljišču, kjer mora tudi ostati. V § 16 pa gre za begunca, ki je prostovoljno prišel k drugemu svobodnemu; od tam lahko odide, kadar hoče.]

č) Obveznosti, osebne (??) in realne (17—18)

Popolnoma negotov je še smisel § 17 LZ. Ali gre za to, da nekdo pripravi drugega na nepravilen način do tega, da se za nekaj zaveže (Steele), ali pa gre za krivo obdolžitev (San Nicolò, Falkenstein), (prim. § 1 s. HZ), ni mogoče dognati.¹⁵

Naslednji § 18 LZ se bavi z zemljiškim lastnikom (ali lastnico), ki opusti svoje zemljišče, da se reši javnih dajatev, ki obremenjujejo njegovo zemljišče. Če nato kdo drug vzame opuščeno zemljišče v svojo posest in izpolnjuje ustrezne obveznosti, ga prejšnji lastnik po treh letih ne more več pregnati. Lipit-Ištar rešuje problem podobno, kakor so ga več kakor 2200 let pozneje reševali vzhodnorimski cesarji glede opuščenih zemljišč (*agri deserti*), na katerih je obdelovalec po dveh letih prav tako pridobil lastnino.¹⁶ Hammurabi pa predpisuje — kakor sta to ugotovila že Steele (str. 448) in San Nicolò (str. 115) — enake pravne posledice samo glede zemlje *ilku*, kadar njen uživalec ne izpolnjuje svojih vojaških dolžnosti in zapusti hišo in vrt, ki sta mu bila zaupana (§ 30 HZ).

§ 19 LZ se začinja z istimi besedami kakor § 18 LZ, vendar njegova nadaljnja vsebina ni ohranjena.

d) Dednopravne in zakonskopravne določbe (20—35)

Skladno s San Nicolò-jem¹⁷ bomo označili kot dednopravne in zakonskopravne predpise naslednjo skupino določb, ki je hkrati tudi najbolj obsežna. Združitev dednopravnih predpisov z rodbinskopравnimi, ki jo najdemo tudi v HZ, je posledica sumerskega in akadijskega naziranja, da je samo sin pravi dedič (sum. *ibila*, ak. *aplu*).¹⁸

¹⁵ Nejasno je, v katerem pomenu uporablja zakonodajalec sumerski glagol *lá (lal)*: ali v pomenu »zavezovati« ali »obtoževati«; prim. Falkenstein, *Orientalia*, str. 109; San Nicolò, str. 115). Steele, str. 438, 447 f. ga pojmuje v prvem smislu in smatra določbo za obligacijskopravno normo. — San Nicolò, str. 109 in 115, pa sledi Langdon-ovemu mnenju (v JRS, 1920, str. 502², meni nedosegljivo) in domneva, da se zakonodajalec obrača zoper krivo obdolžitev, kakor jo podobno obravnavata §§ 1 in 131 HZ. Sankcija v § 17 LZ v tem primeru ustreza sankciji v § 4 HZ. — [V *Orientalia*, 1955, str. 222, prevaja A. Pohl to določbo v podobnem smislu: Če je svoboden človek zapletel (drugega) svobodnega človeka v neznan pravdni spor in (druge)mu (svobodnemu človeku) ni bilo ničesar mogoče dokazati, mora prvi trpeti kazen, ki se uporablja v takem sporu.]

¹⁶ CTh. 5, 11, 12 = Cl. 11, 59, 8. Prim. podrobneje B. Kùbler, *Geschichte des römischen Rechts*, Leipzig-Erlangen 1925, str. 347, op. 4; [J. Klíma, *New Discoveries*, str. 56].

¹⁷ *Orientalia*, 1950, str. 115.

¹⁸ O tem glej P. Koschaker, *Observations juridiques sur »ibila-ablum«* v RA, 11, 1914, str. 29—42. Prim. J. Klíma, *Untersuchungen zum altbabylonischen Erbrecht* (Monogr. d. Archiv Orientalní, B. VIII), Praha 1940, str. 4 ss.; La position successorale de la fille dans la Babylonie ancienne, *Symbolae Hrozný*, IV, str. 153 ss.

§§ 20 in 21 LZ sta skoraj popolnoma uničena. V § 20 kaže ohranjena beseda *ibila* na njegovo dednopravno vsebino. Od § 21 je ohranjen samo konec. Kakor prepričevalno domneva Klíma, govori § 21 o hčeri, ki se je omožila in je prejela »darilo hiše svojega očeta«, najbrž doto kot svoj dedni delež.¹⁹

§ 22 LZ govori o pravicah hčere, ki pripada eni od treh skupin hierodul.²⁰ Dokler njen oče živi, stanuje hči v njegovi hiši »kot dedinja« (v. 50). Iz §§ 21 in 22 bi sledilo, da hči nima dedne pravice po očetu, niti če se omoži, niti če postane hierodula. Prva je odpravljena z enkratnim darilom, z doto, hierodula ima v domači hiši oskrbo in stanovanje, vsaj dokler je oče živ. — HZ se sicer v mnogih določbah (§§ 178—184) bavi s položajem hierodul, vendar pa nima določbe, ki bi ustrezala §§ 21 in 22 LZ.

Tudi § 23 LZ govori o hčeri, ki živi v očetovi hiši; toda nadaljnja njegova vsebina ni znana.

Med najboljše ohranjene določbe spadajo §§ 24—27, v katerih ureja LZ dedno pravico sinov, ki sta jih očetu rodili različni materi.

§ 24 obravnava dedno pravico sinov²¹ dveh svobodnih mater, s katerima je bil oče zaporedoma oženjen. Po svojem očetu imajo sinovi enako dedno pravico, materino zapuščino si pa delijo samo njeni sinovi. — Enako rešuje isto vprašanje § 167 HZ. Novobabilonski zakonski osnutek pa pripoznava sinovom iz prvega zakona celó dve tretjini dediščine po očetu (§ XV).²²

V § 25 LZ je obravnavan primer, da je možu rodila sinove svobodna žena, poleg nje pa tudi sužnja. Čeprav je oče podelil sužnji in njenim otrokom prostost, dedujejo po njem samo sinovi svobodne žene. — Hammurabi rešuje isto vprašanje nekoliko drugače (§§ 170 ss. HZ). Če je sužnjine sinove oče izrečno pripoznal za svoje, tedaj dedujejo prav tako kakor sinovi svobodne žene, edino od prednostnega deleža so izključeni (§ 170 HZ). Kadar jih pa oče ni pripoznal, nimajo po očetu dedne pravice, pač pa so s svojo materjo vred prosti (§ 171 HZ).

¹⁹ Prim. Klíma, *Symbolae Hrozný*, V, str. 162. — [V *Journal of Cuneiform Studies*, V, 1951, prevaja A. Falkenstein (str. 75) § 21 takole: [...]...., darilo, ki ji je bilo v hiši njenega očeta podarjeno, bo njegov (t. j. njenega moža) dedič vzel zase. — Falkenstein meni, da je ta določba sorodna § 162 HZ, da po ženini smrti doto ostane otrokom.]

²⁰ Za prevod prim. tudi Klíma, *Symbolae Hrozný*, V, str. 161; prim. *San Nicolò*, str. 115. — O šestih vrstah hierodul glej Klíma, *Untersuchungen zum altbabylonischen Erbrecht*, str. 39 ss.; A. van Praag, str. 45 s., 175.

²¹ Sumerci uporabljajo isto besedo *dumu* za sina in otroka; vendar je verjetno, da so vsaj v dednopravnih določbah mišljeni sinovi (prim. Klíma, o. c., a. 5 s.).

²² Meißner o. c. (str. 79, op. 9), str. 294 s.

Nekoliko poškodovani § 26 LZ govori o možu, ki mu je rodila sinove najprej svobodna žena, po njeni smrti pa tudi sužnja, s katero se je oženil. Zaradi poškodb v besedilu ni mogoče povedati, v čem je položaj sužnjinih otrok po § 26 LZ ugodnejši kakor po prejšnjem § 25. Steele dopolnjuje vrzeli tako, da dedujejo samo sinovi svobodne matere.²³ HZ tega primera posebej ne ureja.

Sistematično bi pričakovali, da bo zakonodajalec uredil tudi dedno pravico sinov, ki jih je možu rodila samo sužnja. Vendar take določbe v LZ ni. Po HZ bi bilo vprašanje rešeno s tem, da jih je oče posinovil (§ 170).

Pač pa se bavi § 27 LZ s primerom, da možu, ki mu njegova svobodna žena ni rodila sinov, rodi sinove »blodnica s ceste«. Lipit-Ištar jim pripozna dedno pravico po očetu. Njihovo mater mora oče oskrbovati z »žitom, oljem in obleko«; ne sme je pa vzeti na svoj dom, dokler živi njegova žena. — Hammurabi nima nobene ustrezne določbe,^{23a} pač pa priča o takih zakonih zbirka pogodbenih obrazcev, serija *ana ittišu*.²⁴

Po svoji vsebini spada § 27 LZ v dedno in v rodbinsko pravo. Zato se ne bomo čudili, da uvršča Lipit-Ištar na tem mestu troje zakonsko-pravnih določb (§§ 28–30), o katerih razpravljamo za dednopravnimi predpisi.

Po § 30 sledi zopet troje določb, ki so v zvezi z delitvijo očetove dediščine med sinovi (§§ 31–33); žal ni nobena dobro ohranjena.

Posebno je škoda, da je uničen začetek § 31 LZ.²⁵ Ohranjeno besedilo nalaga dedičem, naj si po očetovi smrti razdelijo »imovino svojega očeta«. Hkrati pa tudi določa, naj nekega dela dediščine, ki ga je bil oče označil, ne razdele in »naj očetove besede ne govore nad vodo«, kar pomeni, naj ne omalovažujejo njegove volje (v. 9 ss.). S a n N i c o l ò²⁶ razlaga določbo tako, da naj si sinovi določijo dediščinske deleže, ohranijo pa očetovo zapuščino nerazdeljeno. — Morda bi si mogli zamisliti tudi dedovanje po različnih imovinskih masah;²⁷ najvažnejša imovina je nerazdeljena prehajala iz roda v rod, medtem ko so si drugo razdelili sodediči.

Precej poškodovani § 32 se bavi s primerom, da je oče za svojega najstarejšega sina določil ženitovanjsko darilo (n í g - m u s s a)²⁸ in

²³ Str. 442.

^{23a} Steele, str. 450, vzporeja kot podobne s § 27 LZ določbe §§ 144 do 147, pravilno pa ugotavlja na str. 448, da nobena izmed njih ne ustreza § 27 LZ.

²⁴ Landsberger, Die Serie *ana ittišu*, str. 96 s., Tf. 7, II, v. 23 s.; prim. Van Praag, str. 128.

²⁵ Prim. prevod pri J. Klíma, Symbolae Hrozný, IV, str. 162.

²⁶ Orientalia, 1950, str. 117; Falkenstein, ibid., str. 110.

²⁷ Prim. dedovanje po starih germanskih pravih: R. Hübner, Grundzüge des deutschen Privatrechts, 5. izd., Leipzig 1919, str. 613 ss.

²⁸ K temu izrazu prim. K o s c h a k e r, Hammurapistudien, str. 160 ss., Eheschließung und Kauf, str. 238, op. 10; str. 251; 256 ss.; 280; Van Praag, str. 128 ss.

se je sin še za očetovega življenja oženil. Ker za besedami »po očetu (= očetovi smrti) dediči« konec določbe ni ohranjen, moremo samo domnevati, da ureja zakonodajalec v § 32 vprašanje, kako naj se to očetovo darilo ob delitvi dediščine upošteva. — Hammurabi se v § 166 bavi s podobnim vprašanjem. Oče poskrbi za to, da dobi neoženjeni najmlajši sin po njegovi smrti poleg svojega dednega deleža svojo *tirhatum*, ki so jo njegovi oženjeni bratje že prejeli. Zanimiva je predvsem razlika: babilonsko pravo favorizira najmlajšega, sumersko pa najstarejšega sina.

Hudo poškodovani § 33 LZ govori o delitvi imovine in določa za neko opustitev, ki je ne moremo podrobneje določiti, kazni 10 seklov srebra. Ker manjka začetek, celotna določba ni razumljiva.

Ko smo pregledali dednopravne predpise, se vračamo k trem zakonsko pravnim §§ 28—30 LZ.

§ 28 LZ ureja pravni položaj žene, od katere je mož »obrnil svoj obraz« in vzel drugo. Če prva žena vkljub temu »ni odšla [od hiše]«, mora mož zanjo skrbeti. — Ta določba ima s § 59 EZ skupno to, da sme mož samovoljno razdreti svoj zakon. Ešnunski zakonodajalec se zavzema v § 59 samo za tisto zapuščeno ženo, ki je možu že rodila sinove, in sicer tako, da odvzame možu njegovo imovino. Lipit-Ištar pa nudi varstvo vsaki zapuščeni ženi, najsi je rodila otroke ali ne. Vendar ji daje samo na izber, da ima v moževi hiši oskrbo ali pa da odide z moževega doma. — Kakor ugotavlja San Nicolò,²⁹ je v tej določbi še marsikaj nejasnega. — Hammurabi ureja pravice žene, ki je obolela za posebno boleznijo (*la'bum*) in si je njen mož vzel drugo ženo. Če prva žena še naprej ostane na njegovem domu, je mož ne sme odsloviti, ampak ji mora dajati stanovanje in hrano (§ 148). Če pa prva žena sama hoče oditi od njega, ji mora vrniti njeno doto, ki jo je bila prejela od svojega očeta (§ 149 HZ).

V zvezi s § 28 naj omenimo § 30 LZ, ki mu konec ni ohranjen. Govori o oženjenem mladem možu, ki se nato oženi z »blodnico s cest«. V zadevo posežejo sodniki, kar je edini primer v LZ. San Nicolò³⁰ dopolnjuje poškodovani izraz v v. 58 tako, da domneva, da se tam omenja odpravnina za odslovljeno prvo ženo.

Med obema določbama je uvrščen § 29 LZ,³¹ ki obravnava poseben primer razdora zaroke. Kakor EZ in HZ pozna tudi LZ darilo (*níg-mussa*), ki ga ženin izroči ob sklenitvi ženitovanjske pogodbe nevestinemu očetu. Poslej se nevesta imenuje že »žena« (*dām*), njen oče »tast«, ženin pa njegov »zet«. Dejanski stan § 29 LZ je naslednji: Oče je sprejel od ženina ženitno darilo, nato pa je presumptivnega zeta

²⁹ Orientalia, 1950, str. 116.

³⁰ Orientalia, 1950, str. 116.

³¹ K § 29 LZ prim. tehtna izvajanja Koschaker-jeva v Symbolae Hrozný, IV, zlasti str. 256 ss., 251, 254 (op. 49), 259, 280. [Razprava A. van Selms, The best Man and Bride, ki obravnava § 29 LZ, mi žal ni dosegljiva.]

odslovil in je zaročil svojo hčer s tovarišem prvega zaročenca. Lipit-Ištar določa, da mora oče prvemu ženinu vrniti vsa njegova darila; deklice pa ne sme ta tovariš vzeti za ženo. Zakonodajalec ne pove, zakaj to tako odreja, določbo pa razumemo bolje, če z njo vzporedimo sorodni § 161 HZ. Hammurabi ureja primer, da nevestin oče razdere ženitno pogodbo, ki jo je bil sklenil s hčerinim zaročencem, in sicer zato, ker je ženina njegov tovariš »obrekoval«. Oče mora odslovljenemu zaročencu vrniti prejeta darila dvojno, vrh tega ne sme obrek-ljivi tovariš vzeti te deklice za ženo. Iz § 161 HZ spoznamo, da je zakonodajalec hotel kaznovati zahrbtnega tovariša, ki je z obrekovanjem razdril prijateljevo zaroko; zelo verjetno je bil tudi za Lipit-Ištarja odločilen isti nagib. V svojih sankcijah je Hammurabi toliko strožji, da nalaga očetu, da mora povrniti ženinova darila dvojno, medtem ko jih je v Isinu povrnil le enkratno. Komaj dvomljivo pa je, da je Hammurabi svoj § 161 povzel po § 29 LZ.³²

e) *Odgovornost za najetega vola (§§ 34—37 [38?])*

Kot zadnji odstavek pred svojo sklepno besedo je Lipit-Ištar uvrstil v §§ 34—38 določbe o odškodnini, ki jo mora lastniku najetega vola plačati najemnik za različne poškodbe, ki jih žival utрпи. Odškodnina se odmerja po vrednosti najete živali in je stopnjevana po važnosti poškodovanega organa. Tako je treba plačati za poškodbo volovega smrčka tretjino (§ 34), za oko polovico (§ 35), za odlomljeni rog četrtino (§ 36) in za poškodovani rep tudi četrtino (§37) vrednosti živali.

Od končnega § 38 so ohranjeni samo znaki za besedo »bo odtehtal (=plačal)«, iz česar domnevamo, da spada v isti odstavek kakor prejšnje določbe.

Z najemom govedi se obširno bavi tudi HZ v §§ 242—249. Predvsem določa kot letno najemnino po 3—4 kore žita (§§ 242 s.). Tolikšna je najemnina v listini HG IV, 99, ki je iz časa Hammurabijeve vlade, medtem ko omenja za dobrih sto let poznejša listina HG III, 534, kot mesečno najemnino za govedo sekel srebra. Znaten napredek nasproti LZ kažejo nadaljnje Hammurabijeve določbe glede najemnikove odgovornosti. Na prvem mestu določa, da trpi škodo lastnik, kadar je lev na prostem (kjer je obramba težavnejša) raztrgal najeto govedo ali osla (§ 244). Enako ekskulpira najemnika višja sila po § 249, toda v tem primeru mora najemnik lastniku prisesti, da je žival poginila brez njegove krivde. V vseh drugih primerih je odgovoren najemnik, če je žival poginila ali bila poškodovana. Tako mora lastniku povrniti »govedo za govedo«, če je žival poginila zaradi njegove malomarnosti

³² Pomisleke izražata San Nicolò, *Orientalia*, 1950, str. 117; K o s c h a k e r, *Symbolae Hrozný*, IV, str. 254.

ali zaradi pretepanja (§ 245), prav tako, če ji je zlomil nogo ali poškodoval tilnik (§ 246). Enako kakor § 35 LZ določa § 247 HZ za poškodbo očesa najetega vola kot odškodnino polovico »kupnine«. Najbrž petino mora plačati najemnik za poškodbe na rogu, repu ali smrčku (§ 248).

Tudi serija *ana ittišu* ima dvoje zanimivih klavzul, ki so jih najbrž v Nippurju uporabljali ob sklepanju pogodb o najemu govedi.³³ Po prvi³⁴ mora plačati v srebru vrednost najetega vola najemnik, ki je morda s pretežkim jarmom poškodoval »kosti goveda«. Po drugi³⁵ določbi plača polovico vrednosti živali, če ji je pokvaril oko.

Iz vsega tega se vidi, da je bilo v Isinu, Nippurju in Babilonu zelo razširjeno najemanje govedi kot delovne živine. Vendar je o teh, za takratno gospodarstvo precej važnih pogodbah ohranjenih le malo listin.³⁶ Morda si to okolnost lahko razlagamo s tem, da so te pogodbe sklepali povečini kot realne pogodbe, tako da je najemnik plačal³⁷ vnaprej del najemnine,³⁸ ne da bi redno o tem sestavljali listine.

Hetitski zakonik predpisuje v § 151 mesečno najemnino v srebru za najetega vola za oranje. Morda gre za najemno razmerje tudi v §§ 74 ss.³⁹ Hetitski najemnik odgovarja deloma strože kakor babilonski. Če je namreč tujemu govedu poškodoval rog ali nogo, je v prvi vrsti dolžan, da lastniku dá drugo, dobro govedo; kadar pa lastnik obdrži svojo žival, mu mora najemnik plačati dva (pol)sekla srebra kot odškodnino (§ 74). Najemnik mora tudi nadomestiti tujo žival (govedo, konja, mulo ali osla), ki jo je raztrgala hijena (volk?). Prost postane samo, če more pod prisego izjaviti, da je žival poginila po višji sili (§ 75), podobno kakor po § 249 HZ.

SKLEP

Ko smo pregledali vsebino obeh zakonikov, skušajmo v nekaj stavkih povzeti najvažnejše ugotovitve.

Trije semitski zakonodajalci: Bilalama (?), Lipit-Ištar in Hammurabi so gradili na razvalinah vsaj tisočletne sumerske civilizacije in kulture. V dobrih dveh stoletjih po koncu zadnje sumerske države so

³³ Landsberger, Die Serie *ana ittišu*, str. 68 s., dodatek k četrti plošči.

³⁴ O. c., v. I, 1—6.

³⁵ O. c., v. I, 7—10.

³⁶ HG III, 534; HG IV, 999.

³⁷ Tako plača po HG III, 534 (= Schorr, št. 148) najemnik od dogovorjene najemnine enega sekla srebra polovico ob sklenitvi pogodbe.

³⁸ To ugotavlja že S. v. Bolla, Untersuchungen zur Tiermiete und Viehpacht im Altertum (= Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, 30. H.), München 1940, str. 118.

³⁹ Prim. E. Neufeld, The Hittite Laws, London 1951, str. 24, op. 90 in str. 169 s.

njihovi zakoniki nastajali v gospodarskih in družbenih razmerah, ki se vkljub nekaterim razlikam v podrobnostih vendar niso bistveno razlikovale med seboj.

Ešnunna, Isin in Babilon so sužnjelastniške države. Obstoječi sužnjelastniški družbeni red skušajo vsi trije zakonodajalci varovati zlasti s tem, da kaznujejo sprejemanje pobeglih sužnjev z imovinsko (EZ, LZ) ali celo s smrtno (HZ) kaznijo. V Ešnunni ima, kakor se zdi, suženjstvo še močno patriarhalen značaj. Ker je suženj malo, se zlasti za žetvena dela zelo uporabljajo prosti najeti delavci.

V Ešnunni in v Babilonu (za Isin manjka poročil) se poleg polno-pravnega državljanu (*avilum*) pojavlja tudi *muškenum*, ki je v nekem ožjem odnosu do dvora.

Gospodarstvo je v teh državah tesno povezano z namakalnim sistemom. Velik del prometa se vrši po čolnih in malih ladjah; z najemanjem teh prevoznih sredstev se bavijo vsi trije zakoniki.

Po svojem gospodarskem ustroju se Bilalamova ešnunska država znatno razlikuje od Hammurabijeve Babilonije. Medtem ko sta v Babilonu obrt in trgovina že zelo razviti, je mestna država v Ešnunni, ki leži na periferiji takratnega političnega dogajanja, še pretežno agrarna. Zato se večji del njenega pogodbenega prava bavi z odnošaji, ki navadno nastajajo med malimi kmeti. Tuja prevozna sredstva kakor tudi osel za mlatev se najemajo za posamezne dneve, podobno so mezde za žanjca in čistilca žita odmerjene po dnevih. Vse to kaže na še malo razvito kmečko gospodarstvo. Isto potrjujejo nekatere druge določbe. Hrambena pogodba se sklepa samo med gostinskimi prijatelji. Finančnik (*tamkarum*), na katerem sloni pozneje dobršen del babilonskega narodnega gospodarstva, se v EZ samo mimogrede omenja.

V ešnunski državi je ob nastanku Bilalamovega zakonika vsaj deloma še obstajala rodbinska skupnost, čeprav je takrat najbrž že močno razpadala. Verjetno so namreč posamezni njeni člani lahko zahtevali delitev skupne imovine ali vsaj izločitev svojega deleža. To sklepamo iz § 38 EZ, ki omogoča dotedanjim članom take imovinske skupnosti, da odkupijo delež svojega tovariša za polovično ceno, medtem ko bi ga le-ta drugače mogel prodati komu drugemu. V skladu s tem pojmovanjem si posamezni član ni mogel najeti posojila, dokler je imovinska skupnost obstajala (§ 16 EZ). V predpisih, ki urejajo odgovornost zemljiškega lastnika za nagnjeni zid (§ 58 EZ), za nezavarovano zemljišče (§ 11 LZ) in za premajhno skrbnost pri namakanju lastnih zemljišč (§§ 53–56 HZ, § III novobabil. zakon. osnutka), so ohranjeni sledovi nekdanje rodbinske imovinske skupnosti na nepremičninah: gre za splošno pojmovanje lastnine na nepremičninah, po katerem mora lastnik svoje zemljišče tako oskrbovati, da zaradi njegove malomarnosti ne trpe škode drugi ljudje, zlasti ne njegovi sosedje.

Bilalama, Lipit-Ištar in Hammurabi skušajo varovati nedotakljivost vrta, zlasti vrtnega drevja (§ 12 EZ; §§ 9 s. LZ; § 59 HZ); EZ varuje tudi muškenovo hišo (§ 15 EZ). V Isinu se zakonodajalec bavi tudi z možnostjo, da lastnik opusti svojo nepremičnino zaradi javnih bremen, ki so združena z zemljiško lastnino (§ 18 LZ). Hammurabi ureja na enak način podobno vprašanje glede imovine *ilku* (§§ 30 s. HZ).

Kot splošni ekvivalent vrednosti uporabljajo vsi trije zakoniki srebro. V Ešnunni se je izvršil prehod k denarnemu gospodarstvu najbrž šele nedavno pred nastankom EZ, kar sklepamo iz mnogih dajatev, ki so določene delno ali samo v žitu ali najprej v žitu in šele nato v srebru.

Najbolj presenetljivo je to, da ne v EZ ne v LZ ne naletimo nikjer na talionsko načelo, medtem ko ga mnogo pozneje Hammurabi rad uporablja.

Rodbinsko, zlasti zakonsko pravo sloni v obeh akadjskih zakonikih na bistveno enakih temeljih. Za LZ podrobna primerjava ni mogoča, ker ustrezne vzporedne določbe povečini niso ohranjene; vendar smemo iz § 29 LZ z veliko verjetnostjo sklepati, da posebno velikih razlik najbrž tudi v Isinu ni pričakovati. V LZ se očitno kaže, kako tesno je povezano dedno pravo z rodbinskim, podobno kakor isto vidimo v HZ, medtem ko EZ nima dednopravnih predpisov.

Določbe obeh starejših zakonikov, zlasti akadjskega EZ, nam dajejo trden temelj za kritično presojo Hammurabijevega zakonodajnega dela. Čeprav ni Hammurabi iz EZ in iz LZ dobesedno prevzel nobene določbe,¹ nam pretežno enaka pravna terminologija in podobno reševanje mnogih enakih pravnih problemov prepričevalno dokazujeta, da je babilonski zakonodajalec pri svojem delu upošteval starejša zakonika, posebno EZ. Če primerjamo posamezne njegove določbe z ustreznimi v Ešnunni in v Isinu, opazimo redno pomemben zakonodajni napredek v oblikovnem in v vsebinskem pogledu.

Nekatera pravna pravila prevzema Hammurabi vsebinsko, čeprav ne dobesedno, iz starejših zakonikov. Pri njih lahko ugotovimo, da jih pravno točneje formulira in opušča vse pravno nevažne navedbe.² Pri tem združi včasih po dvojce starejših določb v eno samo.³

Medtem ko je več določb v EZ brez sankcij, določa HZ za ustrezne sorodne določbe kot sankcijo smrtno kazen.⁴ Tudi v drugih predpisih je Hammurabi strožji kakor prejšnja zakonodajalca, tako glede depozitarjevega jamstva (§§ 36 s. EZ in § 125 HZ) in glede prikrivanja tujih sužnjev (§ 49 EZ, 12 LZ in §§ 16, 19 HZ). Najbrž iz enakih na-

¹ Za EZ sta to ugotovila že Miles-Gurney, str. 178; Driver-Miles, *The Babylonian Laws*, 1952, str. 11.

² Prim. § 24 LZ in § 167 HZ; § 26 EZ in § 130 HZ.

³ Prim. §§ 27—28 EZ in § 128 HZ; §§ 9—10 LZ in § 59 HZ.

gibov je tudi podvojil povračilno obveznost nevestinega očeta, če je ta razdril zaroko po § 161 HZ (prim. § 29 LZ).

Največ izprememb opazimo v določbah, ki posegajo v splošno gospodarsko življenje. Vprašanja, ki jih obravnava EZ, ureja tudi HZ. Pri tem Hammurabi opušča izrazite krajevne posebnosti, kakor trojno zunanjo označbo ešnunskih sužnjev (§§ 51 s. EZ), in se zadovoljuje z enkratno. Po drugi strani razširja in s podrobnejšim razčlenjenjem, včasih z novo sistematično ureditvijo izpopolnjuje določbe o najemu vozov, čolnov, delovne živine, o depozitu, o upnikovi pravici, da odvede dolžnikove ljudi v zapor. S temi svojimi reformami si babilonski zakonodajalec očitno prizadeva, da spravi stare predpise v sklad z vobče naprednejšimi gospodarskimi in družbenimi razmerami svoje dobe.

V zadnjih dveh desetletjih nam je državna korespondenca, ki je bila najdena v nekdanji državni prestolnici Mariju ob srednjem Evfratu (sedaj Tell Ħariri blizu kraja Abu Kemal), zelo nazorno pokazala Hammurabijevo delovanje kot vladarja in državnika.⁵ Pri tem ga gledamo včasih tudi v manj ugodni luči in zelo se omaje njegov sloves idilično miroljubnega vladarja. Ešnunski in Lipit-Ištarjev zakonik nam pa osvetljujeja Hammurabijevo zakonodajno delo. Pri tem se nam vsiljuje primerjava z 2200 let poznejšim Justinijanom. Hammurabiju in Justinianu se posreči, da iz novih političnih središč za daljšo dobo obnovita stare države, vendar ustvarjata oba epohalne vrednote predvsem kot zakonodajalca. Oba gradita na starejših pravnih kulturah, vendar ne prevzemata starih zbirk in določb mehanično in slepo, ampak jih skušata vsak na svoj način prilagoditi sodobnim potrebam. Kakor pozneje Justinijan je tudi Hammurabi izpopolnjeval starejše pravne predpise oblikovno in vsebinsko, da bi čim boljše ustrezali gospodarskim in družbenim razmeram v Babiloniji.

Rokopis dovršen 16. VII. 1951.

[Za primerjavo z EZ in z LZ je sedaj upoštevati tudi štiri sumerske določbe iz mesta Kiša (plošča AO 10638 v Louvru). Objavil jih je De Genouillac (Kich, II, no. 18), prof. Jean Nougayrol pa jih je transkribiral in prevedel (»Un fragment oublié du Code (en) sumérien«, RA, 45, 1951, 53 s.). V I. stolpcu se za (najem) sužnja, goveda in voza predpisuje najemnina v žitu. Druga določba je hudo poškodovana. V IV. stolpcu je ohranjen konec določbe o delitvi očetove »hiše«. Zatem je določba, da hišni lastnik sme vlomilca, ki je izkopal odprtino v njegovo hišo, v tej odprtini najbrž zazidati. Nougayrol opozarja, da je prva določba sorodna s § 21 HZ (in s § 3 EZ), zadnja pa s § 127 HZ.]

⁴ Prim. § 15 EZ in § 7 HZ; § 40 EZ in § 10 HZ; § 51 EZ in § 15 HZ.

⁵ Glej str. 14, op. 11.

Résumé

LE CODE D'EŠNUNNA ET LE CODE DE LIPIT-IŠTAR*

(Quelques remarques juridiques)

INTRODUCTION

L'étude présente, écrite en langue slovène, se propose de faire connaître deux Codes prehammurabiens, publiés en 1948 : le Code (présumé) de Bilalama (= CB), roi de la ville d'Ešnunna, située à l'Est du Tigre, et le Code de Lipit-Ištar (= CL), roi d'Isin, donc antérieurs au Code de Hammurabi (= CH) d'environ 220, resp. 170 ans. En même temps nous ferons quelques comparaisons avec des règles correspondantes, contenues dans des recueils juridiques postérieurs, en particulier dans le CH. [Ce n'est que dans quelques notes que l'auteur prend en considération aussi le Code d'Ur-Nammu, récemment découvert par M. Samuel N. Kramer.]

L'origine des deux Codes (CB et CL) dans les décombres de l'empire d'Ur et de l'indépendance politique des Sumériens ressemble à plusieurs égards aux codifications des Wisigoths et des Burgondes après la chute de l'Empire romain d'Occident : *Leges (Romanae) barbarorum (Wisigothorum, Burgundionum etc.)*.

A. LE CODE D'EŠNUNNA (= CB)

I. L'HISTOIRE DE LA DÉCOUVERTE ET L'ÉTAT DU TEXTE

C'est d'après l'*editio princeps* de M. A. Goetze (Sumer, IV, 63—91, Baghdad 1948) que l'auteur résume les données les plus importantes sur la découverte du CB dont le texte a été conservé sur deux tablettes d'argile : (= IM 51059) et B (= IM 52614). Les deux tablettes ne sont pas des simples doublets, mais probablement deux copies, faites à des dates différentes d'après un original qui a subi des changements au cours du temps.

II. LE SYSTÈME ET LA NATURE JURIDIQUE DU RECUEIL

Dans son *editio princeps*, Goetze compte 61 paragraphes dont les deux derniers sont illisibles. En général, notre étude suit son numérotage, exception faite du § 18 que nous décomposons, en accord avec M. v. Soden,¹ en deux paragraphes (18 a et 18 b). D'autre part, on pourrait unir en un seul paragraphe les §§ 34 et 35, maintenant séparés.

* Abreviations: CB = Code de Bilalama = Code d'Ešnunna; CH = Code de Hammurabi; CL = Code de Lipit-Ištar. — Les notes ajoutées pendant la correction des épreuves se trouvent entre les parenthèses [].

¹ Symbolae Hrozný, II, 370.

Dans le CB, on peut distinguer les sections suivantes qui concernent :²

1. un tarif officiel (§§ 1—2),
2. des loyers et des salaires (3—11),
3. la protection des immeubles appartenant à un *muškenum* (12—13),
4. un sujet incertain (??) (14),
5. des restrictions de la capacité d'exercer certains droits patrimoniaux (15—16),
6. des dommages-intérêts pour la rupture des fiançailles causée par la mort d'un des deux fiancés, ainsi que pour la dissolution du mariage par la mort de la nouvelle mariée (17—18 a),
7. le prêt (18 b—21),
8. la prise en gage d'une personne appartenant à la famille du débiteur, par le créancier (22—24),
9. le droit matrimonial (25—31),
10. des enfants confiés à un autre homme (32—35),
11. le dépôt (36—37),
12. la vente (38—41),
13. des blessures causées à un homme libre (42—47),
14. la compétence des tribunaux (48),
15. le droit concernant les esclaves (49—52),
16. la responsabilité du propriétaire pour dommage causé par son boeuf dangereux, ou par son chien hargneux, ou par son mur délabré (53—58),
17. règles diverses (59—61).

Comme Sir John Miles et O. R. Gurney³ l'ont déjà constaté, il y a plusieurs inconséquences dans cet ordre des matières, et d'autre part, il y a beaucoup de questions qui ne sont pas prises en considération dans le CB. Néanmoins, à mon avis, il est très vraisemblable que le CB était l'œuvre d'un législateur. Cela indique d'abord sa diction abstraite et générale qui convient plutôt à un législateur qu'à un auteur privé. Quant au système, on peut observer dans le CB une tendance incontestable de rapprocher les prescriptions traitant la même matière (c'est-à-dire en sections d'après notre division du texte), bien qu'il y ait aussi quelques digressions où l'on rencontre des prescriptions n'ayant que des rapports extrinsèques avec le contenu de la section dans laquelle elles sont rangées. Même dans l'ordre des sections on peut voir, au moins quelquefois, que le rédacteur tâche d'assembler des sections traitant des semblables matières (cfr. les sections 1 et 2, 7 et 8, 9 et 10, 11 et 12).

Dans l'introduction, rédigée en langue sumérienne, du CB, d'ailleurs fort endommagée, Bilalama (v. 2) et le royaume d'Ešnunna (v. 3) sont men-

² Cfr. la division des matières proposée par M. San Nicolò, *Orientalia*, N. S. 18, 1949, 258 ss., et celle de Fr. de Liagre Böhl, *Ex Oriente Lux*, 11, 1949—1950, 97—105.

³ *Symbolae Hrozny*, II, 175.

tionnés. Il s'ensuit que le CB ne peut être postérieur au règne de Bilalama, contemporain de Šu-ilišu, roi d'Isin (1901—1892);⁴ toutefois, il n'est pas certain que celui-ci ait été lui-même l'auteur du Code.

III. LA TRADUCTION DU CB

Notre traduction du CB en langue slovène ne diffère considérablement de la celle de A. Goetze que dans les paragraphes suivants :

§ 15 (B I, 10—11)

10. Des mains d'un esclave ou d'une esclave, un *tamkarum* ou une débitante
11. ne recevront absolument aucun⁵ argent, blé, laine (ou) huile de sésame.⁶

§ 16 (A II, 1, B I, 12)

Le fils d'un homme (= *amulum*) qui n'a pas encore partagé (l'héritage paternel) ainsi qu'un esclave ne peuvent faire aucun emprunt.

§ 18 b (A II, 6—7, B I, 19—20)

6. Par sicle on ajoutera le sixième et six grains,
7. par gur on ajoutera une maššiktum quatre seah comme intérêts.

§ 19 (A II, 8—9, B I, 21—22)

8. L'homme qui a donné (= prêté) contre l'équivalent,⁷
9. se fera rendre (son dû) dans la grange.

§ 20 (A II, 10—13)

10. Si un homme [.....]
11. a donné (= prêté) du blé pour sa nourriture (?)⁸ contre de l'argent,
12.—13. il prendra du blé au temps de la moisson et, à titre d'intérêts,⁹ une maššiktum quatre seah par gur.

§ 21 (A II, 13—15)

13. Si un homme a donné (= prêté) de l'argent contre de l'argent,¹⁰
14. il prendra de l'argent et, à titre d'intérêts,¹¹ le sixième et [6 grains].

⁴ Cfr. E. F. Weidner, *Archiv für Orientforschung*, 15, 1945—1951, p. 99.

⁵ Ainsi F. Böhl, *Ex Oriente Lux*, 11, 1949—1950, p. 99¹⁶; W. v. Soden, *Symbolae Hrozný*, II, 369, traduit : aucune quantité considérable (« in größerer Menge »).

⁶ Littéralement : « huile d'arbres ».

⁷ Littéralement : « son » équivalent.

⁸ Cfr. W. v. Soden, *Symbolae Hrozný*, II, 370.

⁹ Littéralement : « ses » intérêts (c'est-à-dire « du blé »).

¹⁰ Littéralement : « en sa face », « en face du même ». Cfr. le commentaire.

¹¹ Littéralement : « ses » intérêts, c'est-à-dire : « de l'argent ».

IV. COMMENTAIRE

a) Un tarif officiel (§§ 1—2) fixe, dans le § 1, pour une dizaine d'articles de première nécessité (blé, trois sortes d'huile, saindoux, laine, sel (?) et deux sortes de cuivre), la quantité qui correspond à la valeur d'un sicle d'argent.

Le sens de ce tarif nous est encore inconnu. D'une part, il semble qu'il ait été occasionné par la transition de l'économie naturelle à l'économie monétaire dans la cité d'Ešnunna. On pourrait citer en faveur de cette interprétation le fait que les prescriptions qui suivent immédiatement dans les §§ 3—11 du CB ordonnent les prestations des loyers et des salaires ou en blé seulement (§§ 4; 8; 10), ou en blé et alternativement en argent (§§ 3; 7) ou en argent seulement (§ 11).

D'autre part, l'établissement d'un tarif officiel s'accorde bien avec la pratique et la tradition générale dans l'Orient Ancien, à partir de l'époque sumérienne jusqu'à l'*Edictum de pretiis rerum venalium* de Dioclétien. Plusieurs rois (Sin-gaššid d'Uruk, Šamši-Adad I et Sargon II d'Assyrie) se vantent que, sous leur règne, les prix du blé, de la laine, de l'huile et du cuivre étaient extrêmement bas; Sargon II en outre constate que, de son temps, chaque article avait son prix maximum fixé.¹² Des tarifs royaux sont mentionnés aussi à Babylone (§§ 51, "89" CH) et à Uruk (§ 3 des fragments du droit sumérien¹³) ainsi qu'à Ešnunna (= Tupliaš) et à Sippar (dans les contrats HG III, 877; 852).

Le deuxième tarif contenu dans le § 2 du CB précise, au contraire, quelle est la quantité de blé qui correspond à 1 *qa* (= 0,4 l) de saindoux et de deux sortes d'huile. Le sens de ce paragraphe est plus obscur encore que celui du § 1. L'interprétation, suggérée par M. Böhler,¹⁴ selon laquelle le tarif du § 2 du CB était en rapport avec l'imposition est, à mon avis, bien plausible.

b) La deuxième section (§§ 3—11) réglemente des loyers et des salaires. Ces prescriptions indiquent pour l'État d'Ešnunna une population de petits paysans, aidés de quelques ouvriers.

Les contrats de louage, réglés dans le CB, ont pour objets : un chariot attelé de bœufs (§ 3), un bateau (§ 4) ou un âne (§ 10); ils ne sont conclus qu'à la journée. Par comparaison, on peut constater que le CH s'occupe du louage de ces-mêmes objets dans ses paragraphes 271 s., 275—277, 239, 268—270, en y ajoutant maintes prescriptions détaillées.

Quant au louage de services, les salaires sont fixés dans le CB à la journée pour un moissonneur (§ 7) et un vanneur (§ 8), et au mois pour un ouvrier (§ 11) (cfr. § 273 CH). — Au louage d'un bateau sont annexés les articles concernant le naufrage d'un bateau loué (§ 5) ainsi que probablement l'abus d'un bateau d'autrui (§ 6). Pareillement, une prescription concernant le non-accomplissement d'un contrat sur les travaux de la moisson

¹² D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Chicago 1927, p. 65.

¹³ A. T. Clay, *Miscellaneous Inscriptions*, pl. XVI, n. 28, col. IV, 11; traduction dans A. Deimel, *Sumerische Grammatik*², p. 104 s.

¹⁴ L. c. p. 98e.

est annexée dans le § 9 aux règles des §§ 7 et 8 sur le salaire du moissonneur et du vanneur.

c) Dans la troisième section (les §§ 12—15) le législateur prend sous sa protection les immeubles appartenant à un *muškenum*, en punissant ou d'une indemnité pécuniaire ou de mort, des empiétements sur ces immeubles, selon que le délit ait été commis de jour ou de nuit (cfr. les XII Tables [VIII, 12] et la loi de Solon).

č) La quatrième section (§ 14), par suite d'un endommagement du texte, ne nous est pas encore intelligible.

d) La cinquième section (les §§ 15—16) contient deux restrictions quant à la capacité d'exercer certains droits patrimoniaux : c'est d'abord (§ 15) qu'un esclave ne doit pas transmettre de l'argent, du blé, de la laine ou de l'huile, à un *tamkarum* ou à une *sabitum* (tenancière d'un débit de boissons) ; ensuite (§ 16) qu'un esclave ainsi qu'un fils vivant encore en copropriété familiale — qui, pour cette raison, n'a aucune fortune personnelle — ne peuvent pas faire d'emprunt.

e) Les §§ 18b—21 s'occupent — outre le § 16 — du prêt de consommation. Le législateur fixe d'abord le taux d'intérêts : 20 % pour l'argent et 33½ % pour le blé.

Le § 19 envisage, à mon avis, le prêt gratuit. Il est conçu en ces termes : « L'homme qui a donné (= prêté) contre l'équivalent, se fera rendre dans la grange. »

D'abord il est bien remarquable que dans le § 19 on ne fait aucune mention des intérêts, tandis que ceux-ci sont mentionnés dans les §§ 20 et 21 suivants. — Puis aussi l'expression *ana mehri-šu inaddin* = « il a donné contre l'équivalent » (mot à mot : « à son égal ») semble indiquer le prêt gratuit ; le même vaut pour la clause prescrivant que la restitution de ce qui a été donné au débiteur — probablement du blé — doit se faire dans la grange du créancier. Par cette disposition les parties contractantes ont voulu assurer un avantage au créancier (c'est donc une obligation portable!), ce qui est mieux compréhensible quand il s'agit du prêt gratuit. L'on rencontre des clauses semblables sur l'exécution de l'obligation de la part de l'emprunteur dans la grange du créancier aussi dans plusieurs documents mésopotamiens de l'époque hammurabienne¹⁵ ainsi que dans quelques contrats, presque contemporains, d'Iščâli.¹⁶ Parmi ces contrats, il n'y en a que deux dans lesquels les intérêts du prêt sont stipulés,¹⁷ tandis que dans les autres on ne fait aucune mention des intérêts, ou les parties contractantes constatent même expressément qu'il n'y a point d'intérêts.¹⁸ On peut en conclure que la restitution de la dette dans la grange du créancier était convenue le plus souvent dans les contrats sur le prêt gratuit.

¹⁵ Cfr. HG III, 176, 182, 183, 185, 192, 193, 194, 195, 199, 203, 220, 231, 232.

¹⁶ M. Seif, Über die altbabylonischen Rechts- und Wirtschaftsurkunden aus Iščâli, Inaug. Diss. Berlin 1938, n. 5—8.

¹⁷ HG III, 148; M. Seif, o. c., p. 24, n. 5.

¹⁸ HG III, 199, 203, cfr. aussi les n. 182, 185; M. Seif, o. c., p. 24 s., n. 6—8.

Les §§ 20 et 21 du CB concernent le prêt à intérêts. Dans le § 20, il s'agit du prêt de blé, accordé au débiteur probablement avant la récolte pour sa nourriture,¹⁹ mais qu'il devrait être rendu en argent. De tels contrats étaient le plus souvent usuraires. C'est pour cette raison probablement, que le législateur d'Ešnunna dispose que le prêt devait être remboursé en blé avec des intérêts valables pour le prêt de blé (33⅓ %). Cfr. les §§ 49 s. et 66 du CH.

Au contraire, les prêts d'argent doivent, d'après le § 21 du CB, être rendus en argent avec des intérêts valables pour l'argent (20 %). Ici, il y a une difficulté philologique concernant l'expression : « l'argent a été donné (= prêté) *ana pâni-šu* » (littéralement : « en sa face »). Cette expression nous rappelle des locutions semblables dans la série *ana ittišu* (2, IV, 30'—34'), d'après lesquelles « la maison (le champ, le jardin, l'esclave) et l'argent se regardent », « se trouvent face à face » (p. e. v. 30' : *bitu a-na kaspi it-ta-ta-lu*). Si l'on compare les deux phrases, on arrive à la conclusion que le sens de la locution du § 21 CB mentionnée ne peut être autre que de « donner de l'argent contre de l'argent ».

f) Immédiatement après le prêt, le CB contient trois paragraphes (22—24) concernant la prise en gage d'une personne appartenant à la maison du débiteur, effectuée par quelqu'un qui, en effet, n'a aucune créance. Dans le CH, cette prise en gage est traitée à fond dans les §§ 114—119. Il est remarquable qu'à Ešnunna (§ 24 CB) c'est le soi-disant créancier qui subit la mort pour le décès de la femme du débiteur ou d'un enfant du *muškenum*, morts dans sa prison privée, tandis qu'à Babylone (§ 116 CH), on tue un fils du créancier pour venger le fils du débiteur, mort par suite de mauvais traitements.

g) Le CB prévoit que le contrat de dépôt est conclu avec l'hôte (§ 36 s.) ; puis il détermine les conditions sous lesquelles le dépositaire n'est pas responsable de la perte de la chose reçue en dépôt. A cet égard le CH (§ 125) est plus sévère.

h) Parmi les quatre articles sur la vente (§§ 38—41 CB), il y en a deux (§§ 39 et 41) dont le sens est encore fort contesté parmi les philologues. Le § 38 assure à chaque membre (« frère ») d'une copropriété familiale le droit de préemption à moitié prix, quand un ancien membre veut vendre sa part. — Selon le § 40 du CB, le possesseur d'un(e) esclave, d'un bœuf, ou d'un autre bien de prix, doit toujours être à même de nommer son vendeur, sinon il est considéré comme voleur. — Cfr. les §§ 9—13 du CH.

i) Dans les §§ 49—52 du CB, il y a des prescriptions concernant les esclaves, établies en faveur de l'affermissement de la puissance du maître sur ses esclaves. Dans la ville d'Ešnunna les esclaves, domestiques et étrangers, devaient être reconnaissables par un bandeau, par des fers aux pieds et par une marque d'esclave générale²⁰ (*abbuttum*) (§§ 51 s. CB ; cf. §§ 226 s. CH). Sans la permission de son maître, l'esclave n'était pas autorisé de passer la porte de la ville (§ 51 CB, cf. § 15 CH). Un esclave fugitif, saisi, devait

¹⁹ Cfr. W. v. Soden, *Symbolae Hrozný*, II, p. 370.

²⁰ Pour ces expressions cfr. W. v. Soden, *Symbolae Hrozný*, II, 372 s.

être conduit à Ešnunna (§ 50) ; selon le texte B, cette prescription n'était applicable qu'aux esclaves du palais et du *muškenum*. Si un esclave volé a été dans une autre maison, le maître de la maison perdait en outre un des ses propres esclaves (§ 49 CB ; cfr. les §§ 16, 19 du CH, et les §§ 20 ss. du Code hittite). — Une injustice faite à un(e) esclave est punie d'après le CB (§§ 22 s., 31, 55, 57), ainsi que d'après le CH, au point de vue d'une lésion des intérêts patrimoniaux de son maître.

j) Dans les paragraphes 42—47 du CB, nous rencontrons des amendes fixées en argent pour diverses lésions corporelles (au nez, à l'œil, à la dent, à l'oreille, blessures ?). Dans le CB, de même que dans le Code hittite, il n'y a pas de loi du talion qui est, au contraire, fréquemment appliquée dans le CH.

k) Une règle sur la compétence des tribunaux qui fut déterminée par la peine à infliger, se trouve dans l'art. 48 du CB. Quand la peine capitale est prévue, la cour de justice du roi est compétente ; quand la peine de 20 sicles jusqu'à une mine est prévue, la juridiction des « juges » (= *daīānū*)²¹ a lieu.

l) La responsabilité du propriétaire d'un bœuf farouche, d'un chien hargneux, ou d'une muraille délabrée est réglée dans les §§ 53—58 du CB. Si un tel bœuf ou chien a causé la mort d'un homme libre ou d'un esclave, le propriétaire n'est pas responsable du dommage causé que s'il a été préalablement averti par l'autorité locale (= *bābtum*)²² des vices de son animal. La loi lui impose une indemnité de 40 ou de 15 sicles d'argent, selon que la victime était un homme libre ou un esclave (§§ 54—57 CB). Quand son bœuf a tué un bœuf d'autrui, les deux propriétaires partageront les deux bœufs (§ 53). Hammurabi ne prend pas en considération ce dernier cas. Il se borne à régler (dans ses §§ 250—252) la responsabilité du propriétaire pour son bœuf, d'après le même principe que celui suivi par le législateur d'Ešnunna dans les §§ 54 et 55.

Étrangement sévère est la responsabilité du propriétaire d'une muraille délabrée. Si celui-ci a été averti par l'autorité locale de l'état mauvais de sa muraille, et si celle-ci en s'écroulant a causé la mort d'un homme libre, le propriétaire négligent subit la mort (§ 58). Cette prescription n'a pas son pareil dans les autres recueils juridiques cunéiformes.

m) Les règles concernant le droit matrimonial d'Ešnunna sont dispersées en trois endroits du CB (§§ 17—18 a, 28—30, 50). En général, elles s'accordent avec celles du droit matrimonial du CH. Ainsi l'on rencontre dans le CB surtout les trois notions fondamentales du droit matrimonial accadien : *riksātum*, *tirḫatum* et *aḫazu*. Le contrat écrit de mariage (= les *riksātum*) est, à Ešnunna (§§ 27 s.) et à Babylone (§ 128 CH) une condition essentielle du mariage. Le CB (§§ 27 s.) mentionne en outre aussi un repas de noces (*qirrum*).²³ Quant à la *tirḫatum* (= les dons du fiancé à son beau-père), selon

²¹ Ainsi déjà J. Miles-O. R. Gurney, *Symbolae Hrozný*, II, 187.

²² Littéralement « la porte ».

²³ Cfr. Landsberger, chez Koschaker, *Symbolae Hrozný*, IV, 241.

le CB (§ 25) ainsi que selon le CH (§§ 160 s.), le père qui a rompu les fiançailles de sa fille, est obligé de remettre au fiancé sa *tirhatum* double ; le CH (§ 159) traite aussi le cas du fiancé renonçant au mariage et perdant de ce fait le droit à la restitution de ses dons. — Le verbe *ahazu* (= prendre, sc. la femme) signifie dans le CB (§§ 18 a, 27—30, 59) le commencement de la communauté de vie entre l'homme et la femme, même si leur union n'est pas encore un mariage valable.

Quant à la fidélité conjugale, ce n'est que la femme qui y est obligée (§ 28 CB, § 129 CH). — Les deux Codes punissent de mort le viol de la fiancée d'un autre homme (§ 26 CB, § 130 CH). — Quant au remariage d'une femme après une longue absence de son mari, les deux législateurs, Bilalama et Hammurabi, font une différence fondamentale entre la femme d'un captif et celle d'un fugitif (d'un émigré politique) (§§ 29 s. CB, §§ 134 s., 136 CH).

Les particularités du CB dans le domaine du droit matrimonial ne sont ni nombreuses ni très importantes. Nous avons déjà touché à quelques-unes : la mention du repas de noces (§ 27), la rupture des fiançailles amenée par le père de la fiancée (§ 25). Il est remarquable aussi que d'après le CB (§§ 26—28 ; mais cfr. le § 25) ce sont le père et la mère qui donnent leur fille en mariage, tandis que selon le CH (§§ 159 ss.) ce droit est exercé par le père seul.

Une autre singularité se trouve dans le § 59 du CB. Il s'y agit de la répudiation sans cause d'une femme qui a déjà donné des enfants à son mari. Celui-ci perd, en punition de son égoïsme, tous ses biens, mais il peut néanmoins se remarier.

n) Dans les §§ 32—35 du CB, il est question de divers cas de livraison d'un enfant, soit de la part de son père à une mère nourricière (§ 32), soit de la part d'une esclave vraisemblablement en adoption (§§ 33 ss.). Le § 32 fixe les prestations du père pour l'entretien de son fils pour trois ans : en premier lieu en blé, huile et laine, et autrement en argent. La somme fixée, c'est-à-dire dix mines (d'argent?), est pourtant tellement énorme qu'elle est invraisemblable même comme amende ; il s'agit probablement d'une faute de copiste. — D'après les §§ 33 ss. l'enfant d'une esclave peut être revendiqué par le maître de sa mère qui l'avait livré ou à une fille d'un homme libre (§ 33) ou (si la mère était une esclave du palais) à un *muškenum* (§ 34). D'après le § 35 l'enfant livré par sa mère peut être remplacé par un autre enfant équivalent.

B. CODE DE LIPIT-IŠTAR (= CL)

I. HISTOIRE DE LA DÉCOUVERTE

C'est d'après l'*editio princeps* de M. Francis Rue Steele (American Journal of Archaeology, 52, 1948, 425—450) que l'auteur de cette étude résume les données sur la découverte du CL.

II. LE SYSTÈME DU CL

Dans le CL, il y a trois parties : le prologue, les lois et l'épilogue. C'est la même division que nous retrouvons dans le CH ; il est bien vraisemblable que Hammurabi l'avait copiée sur le CL. De la partie centrale contenant les lois, environ un cinquième ou un sixième nous est conservé. Steele y compte 38 articles (le nombre s'est maintenant élevé à 39), dont 21—23 sont intelligibles.

Comme dans le CH, le prologue et l'épilogue du CL sont un panégyrique du codificateur, c'est-à-dire de Lipit-Ištar, cinquième roi d'Isin (1850—1840)²⁴ [ce qui vaut aussi, au moins pour le prologue, dans le Code d'Ur-Nammu].

Dans les lois du CL conservées, on peut distinguer, comme dans le CB, plusieurs sections, ce que nous montrerons dans l'aperçu suivant.²⁵

III. APERÇU DES LOIS DU CL

a) Le louage d'un bateau (§§ 4—5) indique que les transports par voie d'eau étaient d'une grande importance dans la vie économique de la ville d'Isin — de même qu'à Ešnunna et à Babylone.

b) Les droits des immeubles et le contrat de ferme sont traités dans les §§ 7—11.

Le législateur règle d'abord la cession de jardin (§ 7) et de terre en friche (§ 8) de la part du propriétaire à un jardinier, afin que celui-ci les lui cultive. — Cfr. les §§ 60 s., 64 du CH.

Dans les §§ 9 et 10 du CL, il est question du vol dans le jardin d'un autre homme, en particulier de la coupe d'un arbre. Cfr. le § 59 du CH et le § VII du projet du Code néobabylonien.²⁶

Le § 11 du CL est très intéressant, parce qu'il nous fait mieux connaître la conception sumérienne et accadienne de la propriété des immeubles. Le propriétaire d'un fonds de terre qui malgré l'avertissement de la part de son voisin, n'a pas consolidé son immeuble, doit indemniser son voisin de toutes les pertes que celui-ci a subi par suite de sa négligence. On retrouve la même règle dans le § "76" du CH, et des tendances semblables dans les §§ 53 s., 55 s. du CH, probablement aussi dans le § 58 du CB.

c) Les §§ 12—14 du CL contiennent quelques règles concernant les esclaves. Celui qui a celé un esclave fugitif, perd aussi son propre esclave (§ 12), ou bien il doit payer 15 sicles d'argent (§ 13). — A cet égard, le CH (§§ 16—19) est plus sévère, tandis que le Code hittite (§ 24) est plus indulgent. — Cfr. le § 49 CB.

Pour raisons philologiques, le sens du § 14 du CL, ainsi que des §§ 15 et 16 (*miqtum*) et du § 17 reste encore obscur.

²⁴ Cfr. E. F. Weidner, *Archiv für Orientforschung*, 15, 1945—1951, p. 99.

²⁵ Cfr. les divisions proposées par Steele, dans son *editio princeps*, p. 450, et par San Nicolò, *Orientalia* 1950, p. 111 ss.

²⁶ Br. Meißner, *Ein Entwurf zu einem neubabylonischen Gesetzbuch* (Sitz. Ber. d. Preuß. Akad. d. Wiss., 1918, XV), p. 285 s.

č) Dans le § 18 du CL, il s'agit d'un propriétaire qui a abandonné son immeuble afin d'échapper aux impôts. Si ensuite quelqu'un d'autre a occupé l'immeuble et assumé ses charges, il en acquiert la propriété au bout de trois ans. — Dans le § 30 du CH, une semblable règle est appliquée à la propriété d'*ilku*. — Cfr. aussi CTh. 5, 11, 12 = CI. 11, 59, 8.

d) Dans les §§ 20—33 dont plusieurs (20, 21, 23, 30, 31) sont fort endommagés, on trouve quelques prescriptions sur le droit de succession et le droit de famille.

Le droit de succession des fils, nés au père d'épouses successives, est réglé dans les §§ 24 et 25 du CL. Quand les deux épouses étaient nées libres, leurs fils héritent de leur père commun par parts égales, tandis que la dot de chaque mère n'appartient qu'à ses propres fils (§ 24). La même règle est établie dans le § 167 du CH.

Si, au contraire, un fils d'une esclave entre en concurrence avec son frère né d'une mère libre, il n'a aucun droit à l'héritage de son père (§ 25, et peut-être aussi § 26). — D'après les §§ 170 s. du CH, le fils d'une concubine esclave hérite de son père dans le cas, où celui-ci l'a reconnu.

Selon le § 27 du CL, le fils d'une prostituée hérite de son père quand le père n'a pas d'autres enfants légitimes.

La division de l'héritage paternel entre les fils était réglée dans les §§ 31 et 33, tous les deux fort endommagés.

D'après le § 32 dont la fin est brisée, le père en mourant a réservé le don nuptial à son fils aîné. — Le § 166 du CH, au contraire, oblige les frères de réserver pour leur frère cadet l'argent correspondant à une *tirhatum*.

Les §§ 28—30 du CL concernent le droit de famille. La femme qui a été répudiée sans cause par son mari, a selon le § 28 le droit à l'entretien et au logement, si elle veut encore demeurer dans la maison de son mari. — Le § 148 du CH restreint la même règle à la femme qui a été atteinte d'une maladie incurable.²⁷

Le § 29 du CL s'occupe de la rupture des fiançailles de la part du père de la fiancée. Celui-ci est tenu de restituer au fiancé tous ses dons. En outre le CL fait mention du compagnon du fiancé, sans préciser quel a été son rôle dans la rupture des fiançailles; selon le § 29 CL celui-ci ne peut pas épouser la fiancée de son ami. — Hammurabi oblige le père de la fiancée à la restitution de la *tirhatum* double, si c'est lui qui a rompu les fiançailles de sa fille. S'il a agi de la sorte parce que le compagnon du fiancé avait calomnié celui-ci, le père ne peut donner sa fille en mariage à ce compagnon.

A cause d'endommagement, le § 30 du CL ne nous est pas intelligible; il y est question du mariage d'un homme libre qui est déjà marié, avec une prostituée.

e) Enfin, Lipit-Ištar envisage dans les §§ 34—37 (le § 38 est presque totalement brisé) différentes mutilations d'un bœuf loué, ainsi du dessus de son museau (§ 34), de l'œil (§ 35), de la corne brisée (§ 36) et de la queue

²⁷ Cfr. Cruveilhier, Commentaire, p. 150.

mutilée (§ 37). De même que dans les §§ 247 s. du CH, les dédommagements sont fixés en argent. La réglementation de mêmes questions dans les §§ 245 ss. du CH est plus complète que celle dans les §§ 34—37 du CL.

SYNTHESE

Les trois législateurs sémitiques, Bilalama (?), Lipit-Ištar et Hammurabi, ont édifié leurs législations sur les ruines de la civilisation sumérienne millénaire. Quoique leurs Codes aient pris naissance à des époques différentes au cours de plus de deux siècles, ils reposent sur une base économique et sociale qui est restée, malgré plusieurs moindres changements de détail, dans ses traits fondamentaux la même.

L'économie politique des trois États : d'Ešnunna, d'Isin et de Babylone, était fondée sur l'exploitation des esclaves. Les trois législateurs s'efforcent de protéger la puissance du maître sur ses esclaves. A cet effet, ils défendent de celer un esclave fugitif sous peine de mort à Babylone (§§ 16, 19 CH) tandis qu'à Ešnunna (§ 49 CB) et à Isin (§§ 12 s. CL), la peine se réduit à la perte d'un esclave propre. Quelques dispositions du CB produisent l'impression qu'à Ešnunna l'esclavage avait encore beaucoup de traits patriarcaux.

A cause du petit nombre d'esclaves, on employait à Ešnunna pour les travaux de la moisson largement des ouvriers libres.

La population d'Ešnunna était répartie, de même qu'à Babylone, en trois classes sociales différentes : les *avilum*, les *muškenum* et les esclaves. Le *muškenum* était dans un rapport étroit avec la cour. Quant à la ville d'Isin, nous ne possédons pas assez de renseignements nécessaires.

Une autre base d'économie politique dans les trois États était l'exploitation du système d'irrigation. Une part considérable des transports s'effectuait par eau. C'est pourquoi le louage des bateaux est réglé dans tous les trois Codes.

Certes, quant aux détails, il y avait des différences considérables entre l'État d'Ešnunna à l'époque de Bilalama, et la Babylonie de Hammurabi. Tandis qu'il y avait à Babylone déjà un grand nombre de métiers différents, et que le commerce y était fort développé, l'État d'Ešnunna était encore agraire. C'est pourquoi dans le CB la majorité des prescriptions concernant le droit d'obligations s'occupent des rapports économiques des petits paysans. Ainsi on ne loue qu'à la journée un chariot attelé de bœufs (§ 3) ou un bateau (§ 4), vraisemblablement pour le transport des produits agricoles, de même un âne (§ 10) probablement pour le battage. On « loue » aussi pour un seul jour les services d'un moissonneur ou d'un vanneur, mais ceux d'un ouvrier au contraire, pour un mois. Ensuite, d'après le CB on ne concluait des contrats de dépôt qu'avec un hôte, tandis que selon le CH on concluait ces contrats avec n'importe qui. Le *tamkarum* n'est mentionné dans le CB qu'une seule fois (§ 15), tandis qu'à Babylone hammurabienne et plus tard, il était le représentant le plus marquant de l'économie politique babylonienne.

Au temps de Bilalama, il y avait à Ešnunna des vestiges de copropriété familiale des immeubles, mais elle était déjà en état de décadence. Il semble

que chaque membre d'une telle communauté ait été autorisé de demander le partage des biens communs, ou, au moins la séparation de sa propre part. On peut le déduire du § 58 du CB qui permet aux « frères », c'est-à-dire aux membres d'une telle communauté, d'acheter la part d'un ancien membre (« frère ») à moitié prix. D'autre part, ce qui est logique, pendant la durée de la copropriété, aucun des copropriétaires ne pouvait faire aucun emprunt (§ 16 CB).

Dans le CH, il y a au moins quelques vestiges de l'ancienne communauté de propriété familiale des immeubles. Le propriétaire foncier était obligé d'indemniser ses voisins pour les dommages qu'il leur avait causés par sa négligence : quand il n'avait pas fortifié la digue de son champ (§ 53 s.) ou quand il avait ouvert sa fosse pour l'irrigation (§ 55) ou quand il avait donné libre cours aux eaux (§ 56). D'après le § 11 du CL, le propriétaire est responsable des dommages qui se sont produits parce qu'il a omis de consolider son champ. Enfin, la règle du § 58 du CB établit une responsabilité sévère du propriétaire d'une muraille délabrée.

Les trois Codes protègent surtout la propriété du jardin, en particulier des arbres fruitiers (§§ 12 CB ; 9 s. CL, 59 CH). Le CB élargit la protection de la loi aussi sur la maison appartenant au *muškenum* (§ 15). A Isin se pose déjà le problème du propriétaire abandonnant sa maison afin de se soustraire à la charge d'en payer les redevances (§ 18 CL). Le CH prévoit une semblable solution à l'égard d'*ilku* (§§ 30 s.).

C'est l'argent qui est employé comme l'équivalent général. Dans le CB, quelques loyers et salaires sont fixés encore en blé, d'autres en blé et alternativement en argent, et quelques-uns enfin en argent seulement (§§ 3—11). On peut en conclure que la transition de l'économie naturelle en économie monétaire venait de s'accomplir vers la même époque.

Ce qui nous étonne le plus, c'est le fait que la loi du talion n'est pas adoptée [ni dans le Code d'Ur-nammu,] ni dans le CB, ni dans le CL, tandis que plus tard Hammurabi en fait souvent usage.

Le droit familial, surtout matrimonial, est fondé à Ešnunna et à Babylone généralement sur les mêmes bases. Quant au CL, à cause de l'endommagement du texte, une comparaison détaillée n'est pas possible.

Le CB ne contient aucune règle concernant le droit de succession. Dans le CL, de même que dans le CH, nous pouvons constater que les deux Codes traitent le droit successoral en étroite union avec le droit familial.

Enfin, le contenu du CB et du CL nous rend possible de faire quelques remarques sur l'œuvre législative d'Hammurabi par rapport aux deux anciens Codes.

Quoique Hammurabi n'ait emprunté dans son Code mot à mot aucune prescription du CB, ou du CL, il est hors de doute que le codificateur babylonien avait édifié son œuvre largement sur les prescriptions des anciens Codes, surtout sur celles du CB. Cela est prouvé par la terminologie, en général identique, et par des solutions semblables d'un grand nombre de problèmes. Une comparaison des trois Codes nous montre que le CH signifie un remarquable progrès, formel et matériel, par rapport au CB et au CL.

Quant aux prescriptions du CB ou du CL que nous retrouvons dans le CH, on peut constater que Hammurabi les a formulées avec beaucoup plus de précision (cfr. les §§ 27 et 28 du CB avec le § 128 du CH), en omettant des détails accessoires. Quelquefois, il unit deux anciennes règles en une seule (les §§ 9 et 10 CL en § 59 CH).

Tandis qu'il y a dans le CB plusieurs prescriptions sans sanctions juridiques, le CH ordonne parfois dans les prescriptions correspondantes la peine de mort (cfr. les §§ 15, 51 CB, et les §§ 7, 15 CH).

Dans d'autres cas aussi c'est Hammurabi qui se montre plus sévère que les anciens législateurs; il en est ainsi à l'égard de la responsabilité du dépositaire (§§ 56 s. CB, et § 125 CH) et à l'égard de la punition du celeur d'un esclave fugitif (§§ 49 CB, 12 CL et §§ 16, 19 CH). Il n'est pas invraisemblable que c'est par le même motif que dans le CH l'obligation du père de la fiancée de restituer la *tirhatum* après la rupture des fiançailles soit portée au double (§ 29 CL et § 161 CH).

La majorité des changements se trouvent dans les prescriptions touchant à la vie économique. Le législateur babylonien élargit et complète — quelquefois par un démembrement, quelquefois par un règlement systématique — les prescriptions du CB concernant les divers louages (de chars, de bateaux et d'animaux de travail), le contrat de dépôt, le droit du créancier de prendre en gage une personne appartenant à la famille du débiteur. Par ces réformes, Hammurabi s'efforce de mettre en accord des vieilles prescriptions avec les conditions économiques et sociales qui, dans son royaume, étaient beaucoup plus évoluées.

Le CB et le CL nous montrent ainsi le législateur de Babylone dans un nouveau éclairage, tandis que la découverte des archives royales de Mari, nous rend possible de l'observer en sa qualité d'homme d'État. En considération de tous ces témoignages, la grandeur de Hammurabi est plutôt dans son activité de législateur que dans celle d'homme d'État; à cet égard, il rappelle étonnamment Justinien, l'empereur byzantinien et le grand législateur.

Le manuscrit terminé le 15 juillet 1951.

[On pourrait comparer avec le CB et le CL aussi quatre articles sumériens appartenant au droit de la ville de Kish (OA 10658), publiés d'abord par M. de Genouillac (Kish, II, no. 18), transcrits et traduits par M. Jean Nougayrol (Un fragment oublié du Code (en) sumérien, RA, 1951, p. 55 s.). Comme M. J. Nougayrol l'a déjà constaté, le premier article, concernant le louage d'un valet, bœuf et charette, correspond au § 271 du CH (et aussi au § 3 du CB), et le deuxième, concernant l'effraction, au § 21 du CH.]

